

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYSEL TARVERDİ qızı AĞAMALIYEVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SƏS SİMVOLİZMİNİ
ƏHATƏ EDƏN SAHƏLƏR

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Ə.H.Hacıyeva

filologiya elmləri doktoru, professor

BAKİ - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-5
I FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS SİMVOLLARININ TƏDQIQI TARİXİNDƏN.....	6-16
<i>1.1. Səs simvolizminin yaranma yolları.....</i>	<i>16-22</i>
<i>1.2. Forma və məzmun arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər.....</i>	<i>23-33</i>
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS SİMVOLİZMİNİN ƏHATƏ ETDİYİ SAHƏLƏR.....	34-39
<i>2.1. Səs simvolizminin əsas sahələri.....</i>	<i>39-44</i>
<i>2.2. Real səs simvolizminin xüsusiyyətləri.....</i>	<i>44-49</i>
<i>2.3. Təqlidi səs simvolizminin əsas xüsusiyyətləri.....</i>	<i>49-54</i>
<i>2.4. Sinestetik səs simvolizmi.....</i>	<i>54-62</i>
III FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS SİMVOLLARININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ TRANSFORMASIYA YOLLARI.....	63-74
<i>3.1. İngilis dilində səs simvollarının Azərbaycan dilində tərcü- məsi yolları.....</i>	<i>63-74</i>
NƏTİCƏ.....	75-77
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI.....	78-81

GİRİŞ

Son zamanlar dilçiliyin sürətli inkişaf edən sahələrindən hesab olunan səs simvolizmi günbəgün daha çox dilçinin marağına səbəb olur. Səs simvollarının yaranma yolları müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilir. Səs simvolizmi hələ qədim Yunan dilçiliyindən başlayaraq dilçilərin diqqət yetirdiyi bir sahə olmuşdur. Lakin bu zamana qədər bu sahənin, xüsusilə tərcümə prosesindəki rolu və onun bu və ya digər dilə konkret tərcümə yolları barəsində dəqiq araşdırmalar mövcud deyil.

Mövzunun aktuallığı müasir dilçilik üçün səs simvolizminin böyük maraq kəsb etməsindən irəli gəlir. Həm ingilis , həm də Azərbaycan dilində sözləri təşkil edən səslərin ifadə etdikləri məna ilə əlaqəsi dilçilərin marağına səbəb olur. İşarələr sistemi olan dilin işarələrinin ifadə etdikləri məna ilə əlaqəsinin təsadüfi xarakter daşıyıb-daşımaması fikri tədqiqatçıları daim maraqlandırır. Səs simvolizminin bəzi ümumi xüsusiyyətlərini göstərmək üçün müxtəlif dil sistemlərinə daxil olan ingilis və Azərbaycan dilləri qarşılıqlı-müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Səs simvolizmi müxtəlif sistemli dillərin öyrənilməsində və tədrisində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Səs simvolizminin öyrənilməsi qədim yunan dilçiliyindən başlayaraq bugünə kimi davam edir. İlk dəfə Platonun “Kratil” əsərində bu məsələyə ciddi çəkildə toxunulmuş, orta əsr və intibah dövründə C.Lok, Q.Leybnits və daha sonrakı dövrlərdə F.de Sössür ,V.fon Humboldt, O.Cesperson səs simvolizmi nümunələri toplamaqla səslərin ifadə etdikləri məna ilə eyni olub-olmamasını öyrənməyə çalışmışlar.İyirminci əsrdə səs simvolizmi daha çox diqqət cəlb edib. Bu dövrdə xarici dilçilərdən İ.Teylor və M.Magnus, А.П.Журавлев, С.В.Воронин, Azərbaycan dilçiliyində isə К.Насиєv, М.Адилov, F.Abdullayeva, İ.Əmirbəyov səs simvolizmini, xüsusilə təqlidi səs simvolizmini öyrənməyə çalışmışlar. Lakin hələ də səs simvolizmi ilə bağlı mübahisə doğuran məsələlər var.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Elmi tədqiqat işinin yazılmasında məqsəd səs simvolizminin universallığını və beynəlxalq xarakterini açıb göstərmək, müxtəlif sistemli dillərdə səs simvolizminin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq, dil sistemində səs simvolizminin yerini müəyyənləşdirmək və müxtəlif təcrübələr

əsasında irəli sürülmüş nəzəri postulatların düzgünlüyünü yoxlamaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə cəhd göstərmişik:

- hazırda bu sahədə mövcud olan nəzəriyyələrin tədqiqini daha da genişləndirmək;
- müasir dilçilik baxımından reallığa daha yaxın nəzəri müddəanı seçərək araşdırmaq;
- ingilis və Azərbaycan dillərində səs simvolizminin əhatə etdiyi sahələri araşdırmaq;
- səs simvolizminin hər iki dildə söz yaradıcılığındakı rolu;
- səs simvolizminin maddi və semantik əlaqələrini açıb göstərmək və onları konkret dil materialı əsasında təhlil etmək.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Elmi işin yazılmasında Azərbaycan, rus və ingilis dillərində səs simvolizminə aid yazılmış ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir. Magistr dissertasiyasında istifadə olunan dil materialları, səs simvolizminin işləndiyi mətnlərin təhlili zamanı linqvistik təsvir, müqayisə və tutuşdurma-qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi ondadır ki, biz müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında səs simvolizminin mahiyyətini açıb göstərməyə cəhd göstəririk. Bir-birindən uzaq olan dillərdə mövcud olan səs simvolizmi nümunələri təhlil olunaraq ümumi və ayrılan əlamətləri aşkara çıxarılır. Səs simvolizminin müasir cəmiyyətdə hansı sahələrdə özünü biruzə verdiyi göstərilir, eyni zamanda səs simvolizminin özünün müxtəlif sahələri araşdırılır

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri əsasında tərcümə nəzəriyyəsi və tipoloji dilçilik üçün mühüm ədəbiyyatın yazılmasında istifadə oluna bilər. Bundan başqa, bu tədqiqat işinin materialı və onun yazılmasında tətbiq olunan metodlar başqa dillərin analoji problemlərinin həllində mənbə kimi göstərilə bilər. Dissertasiyada səs simvolizminin universal cəhətləri ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə göstərilir. Elmi tədqiqat işinin nəticələri tərcümə nəzəriyyəsi fənlərinin tədrisində, seminar və mühazirələrdə geniş tətbiq oluna bilər. Bundan başqa onun bəzi nəticələri reklam bazarının formalaşmasında və simvolizmlə bağlı lüğət və sorğu kitabçalarının

hazırlanmasında tətbiq edilə bilər. Təhlil nəticəsində əldə edilmiş bəzi elmi nəticələrdən müqayisəli-qarşılaşdırma istiqamətində aparılan tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Elmi tədqiqat işi ingilis dilində səs simvollarının tədqiqinə dair ümumi araşdırmalara həsr olunmuşdur. Burada mövzunun tarixi öyrənilir, ayrı-ayrı tədqiqatçıların səs simvolizminə dair əldə etdiyi nəticələr elmi-tənqidi cəhətdən təhlil olunur. Həmçinin söz yaratmanın müxtəlif üsulları, forma və məzmun arasında oxşarlıqlar barədə də qeydlərə yer ayrılmışdır.

Elmi işin aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis Dilinin Leksikologiyası kafedrasında hazırlanmışdır. Mövzu ilə bağlı iki məqalə ADU-nun Dil və Ədəbiyyat jurnalında nəşr olunmuşdur.

Magistr dissertasiyasının strukturu. Magistr dissertasiyası girişdən, üç fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS SİMVOLLARININ TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Hələ qədim yunan dilçiliyində səslərin təsadüfi xarakter daşıyıb-daşmadığı və ya müəyyən mənaya malik olub-olmadığı barədə mübahisələr olurdu. Bunu qədim yunan dilçisi Platonun “Kratil” əsərində dolğun şəkildə görmək olar. Kratilin timsalında dilçi göstərirdi ki, bəziləri belə düşünürlər ki, səslər və onların aid olduğu referenslər arasında təbii bir əlaqə vardır. Bu da hər bir referensin həqiqi ada malik olmasına gətirib çıxardır. Bu konsepsiyaya görə hər şeyin adını təbiət verir. Qarşı tərəf isə iddia edir ki, adlar cəmiyyətdə razılaşma əsasında yaranır. Bu cür axtarışlar ona gətirib çıxartdı ki, insanlar sözlərin mənşəyini və ya kökünü araşdırmağa başladılar və bu da ilkin etimoloji araşdırma hesab olunur (22, s.28).

Təbii ki, hər bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan çoxlu sayda sözlər vardır ki, onların ifadə etdiyi məna və referens arasındakı əlaqə şərti xarakter daşıyır. Bununla belə, hər bir dildə bəzi istisnalara da rast gəlmək olar. Bu tip istisnalara isə təbiət səsləri, heyvan səslərini əks etdirən sözlər aiddir ki, onlara da səs simvolizmləri deyilir.

Müasir dövrdə artıq belə bir fakt qəbul olunub ki, səslər özlüyündə hər hansı bir mənaya malik deyil. Bununla belə bir qrup səslər də vardır ki, onlar, həqiqətən də, maddi aləmdə mövcud olan anlayışlarla sıx əlaqəyə malikdirlər. Səs simvolizmi adlanan və ya digər adla fonosemantika adlandırılan bu sahə dilçiliyin gənc və az işlənmiş sahələrindən biridir və səslərin müəyyən mənaya malik olması ideyasına əsaslanır. Səs simvolizmi dedikdə, ifadə etdiyi məna ilə eyni səslənən sözlər də nəzərdə tutulur. Bunlara ən bariz nümunə kimi “buzz”, “hum” (vızıltı) sözlərini misal göstərmək olar. Bu sözlərin səs tərkibi onların dildən kənar mövcud olan maddi

aləmdə ifadə etdikləri səsləri təqlid edir. Bu tip sözlər təqlidi sözlər (onomatopoeia) adlanır. Təqlidi sözlər isə səs simvolizminin bir qolunu təşkil edirlər və bunu nəzərə alaraq onlar üçün ümumi bir termin – səs simvolizmi işlənir.

Lakin bəzi dilçilər hesab edirlər ki, səs simvolizmi dildə bir o qədər də əhəmiyyətli rol oynamır. Həmin alimlərin fikrincə ümumi bir fikir ondan ibarətdir ki, səslər və mənalar arasındakı bağlılıq şərti xarakter daşıyır. Lakin son otuz ildə əldə edilən dəlillər və faktlar sübut etmişdir ki, səs simvolizmi, həqiqətən də, müasir dildə mövcuddur və vacib rola malikdir. Müasir dilçilər səslər və onların ifadə etdiyi mənalar arasındakı əlaqəni **səs simvolizmi** adlandırır.

R.Allotun fikrincə, “səs simvolizmi” bu sahə üçün bir o qədər də müvafiq termin deyil, lakin uzun illərdir müzakirə obyektinə olan və tədqiq olunan bir fenomen üçün daha yaxındır. R.Allota görə həmin termində narahatlıq doğuran məsələ burada çaşqınlıq yaradan “simvol” sözünün işlədilməsidir. Həmin söz olduqca geniş anlamda və müxtəlif sahələrdə işlədilsə də, onun nə demək olduğu tam olaraq aydınlaşdırılmır. Bir çox hallarda isə “simvol” sözü ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür şərh olunur. Məsələn, məşhur amerikalı dilçi D.Bolinqerin fikrincə, simvol şərti və təsadüfi xarakterli mənalar idi. Fransız dilində səs simvolizmi məsələsi barədə görkəmli tədqiqatçılardan sayılan R.Yakobson isə tamamilə başqa fikirdədir. Onun fikrincə, simvol dedikdə, tam olaraq təbii xarakter daşıyan, konkret forma və onun ifadə etdiyi anlayış arasında olan analogi uyğunluq başa düşülür (37, s.25).

Gəlin görək bütün sözlər səs simvolizmi hesab oluna bilirlərmi?

Bu sualı sadə bir cavabla cavablandırmaq olar. Yox! Əslində ingilis dili də daxil olmaqla bir çox dillərdə istifadə olunan sözlər səs simvolizmi hesab oluna bilməzlər. Bu dillərdə mövcud olan əksər sözlərin fonem tərkibi şərti xarakter daşıyır. İngilis dilində istifadə olunan bir çox təqlidi sözlər, məsələn, *[bow-wow]* (*hav-hav*) *it səsi*, *[tweed-tweed]* *quş səsi* və s. insan təxəyyülünün məhsuludur və başqa bir dildə eyni bu sözlər tamamilə başqa cür səslənir.

Səs simvolizmi nəzəriyyələrindən biri hələ eramızdan əvvəl üçüncü minillikdə irəli sürülmüşdür. Səs simvolizmini səsin əks etdirilməsi mexanizmi kimi başa düşən bu nəzəriyyənin tərəfdarları belə hesab edirdi ki, bu mexanizm insan dilinin

yaradılışının əsasını təşkil edir. Onlara haqq qazandırmaq mümkündür, çünki ibtidai insanlar dildən istifadə etməyə başladıkları zaman bütöv sözlərdən deyil, məhz ayrı-ayrı mənaları ifadə edən qırıq-qırıq səslərdən istifadə edirdilər. Yalnız sonradan insan beyni tədricən formalaşaraq daha mükəmməl səviyyəyə çatdıqdan və insan təfəkkürü daha da genişləndikdən sonra bütöv sözlər əmələ gəlmişdir. Sonradan bu ideyalar Q.V.Leybnits və İ.Q.Herderin baxışlarında da əks etdirilirdi .

Lakin bu nəzəriyyənin əleyhdarları da var idi və onlar öz fikirlərini bu cür əsaslandırirdılar ki, burada sosial faktorlar nəzərə alınmayıb. 1950-1980-ci illərdə aparılan araşdırmalar sübut etdi ki, səs simvolizmi doğrudan da insan dilinin yaranmasında danılmaz rol oynayıb.

Səs simvolizmi məsələsi orta əsrlər və intibah dövründə də müzakirə mövzusu idi. 1690-cı ildə C.Lokun yazdığı məqalələrin birində deyilir: *“Əgər səslər və anlayışlar arasında hər hansı bir oxşarlıq olsa idi, onda hamı eyni dildə danışardı”*. Lakin bu ideyanın özü belə hədsiz dərəcədə ümumiləşdirici xarakter daşıyır.

Q.Leybnitsin 1765-ci ildə yazdığı digər bir məqalə isə yuxarıda qeyd olunmuş fikri təkzib edir. Bu alimə görə sözlər və anlayışlar arasında tam şəkildə əlaqə olmasa da, bu əlaqə tamamilə təsadüfi xarakter də daşımır. Bununla belə, Q.Leybnits bu əlaqənin nədən ibarət olmasını da, görünür, sonacən aydınlaşdırma bilməyib.

Hələ XVIII əsrdə M.V.Lomonosov belə bir nəzəriyyə irəli sürürdü ki, **e, i, yu** səsləri ilə başlanan sözlər zərif anlayışları, **o, u, y** ilə başlananlar isə qorxu ifadə edən anlayışları (*anger (qəzəb), pain (ağrı), envy (paxıllıq) və s.*) ifadə etmək üçün işlədilməlidir.

Müasir linqvistikanın banisi sayılan Ferdinand de Sössür isə sözlər barədə aşağıdakı fikri irəli sürürdü: *“İşarələr şərti xarakter daşıyır və buna görə də onlar yalnız digər sözlərlə əlaqəyə girdikdə məna kəsb edirlər”*.

Bu fikir XIX əsrdən başlayaraq sonrakı dövrlərdə də sözlərin tədqiq olunmasında başlıca rol oynayıb. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, F.de Sössürün özünün də səslər və onların ifadə etdiyi anlayışlar arasında müəyyən əlaqənin olduğunu göstərən nümunələr toplaması barədə şaiələr gəzirdi.

Alman dilçisi Vilhelm fon Humboldt 1836-cı ildə dərc etdiyi bir məqalədə səslər və anlayışlar arasında üç növ əlaqənin olmasını qeyd etmişdir (61, s.65-80).

Səs simvolizmini öyrənməyə çalışmış digər bir dilçi isə O.Cespersendir. Onun fikrincə, səs simvolizmi dilin ilkin inkişaf mərhələsində ona təsir edən bir qüvvə kimi yox, sözlərin öz mənalarına uyğun şəkildə işlənməsinə yardımçı olan bir vasitə kimi hesab olunmalıdır. Bu müəllif belə hesab edirdi ki, səs simvolizmi sözlərin daha uzunmüddətli yaşamasına səbəb olur. O.Cespersen belə fikirləşirdi ki, səs simvolizmi müasir dilin inkişafında və istifadəsində bir reallıq rolunu oynayır. Ona görə bütün sözlərdə olmasa belə, bir sıra hallarda səslər simvolik funksiya daşıya bilərlər. O, apardığı müşahidələrdən belə nəticəyə gəlir ki, bəzi sözlər yarandığı gündən dəyişməz qalır. Məsələn, ingilis dilində *cuckoo* sözü [u] və [a] səsinə dəyişmədən qalıb. Lakin əksi olan hallar da var. Məsələn, quşlar tərəfindən yaradılan *crow* sözü qədim ingilis dilində *crowe* formasında olmuşdur. Eyni zamanda belə bir faktı da danmaq olmaz ki, bir sıra sözlər ifadə etdikləri anlayışları eynilə əks etdirməyə qabildirlər. Bu mövqedən çıxış edən O.Cespersen F.de Sössürün ideyalarını təkzib edir və onun səslər və anlayışlar arasında əlaqənin şərti və təsadüfi xarakter daşması fikrinin yanlış olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə, bir sıra təqlidi sözlər köhnəlmiş olsa belə, onların bir çoxu da yenidir və simvolik sözlərin köməyi ilə zaman keçdikcə dil də daha da inkişaf edir və zənginləşir. O.Cespersen həm də səs simvolizminə aid olan və hərtərəfli işlənilib hazırlanmış materiallar da təqdim etmişdir. Onlardan ən sadələri isə elə birbaşa olaraq səslərin təqlidinə aid olan sözlərdir; *clink* (cingildəmək), *splash* (şappıldamaq), *bleat* (mələmək) və s. Lakin O.Cespersen onu da qeyd etmişdir ki, insanın nitq orqanları təbiətdə mövcud olan bütün səsləri mükəmməl tələffüz etməyə qadir olmadığından, nitq səslərinin seçimi müəyyən mənada şərti xarakter daşıyır və ona görə də müxtəlif xalqlar bu səsləri ifadə etmək üçün fərqli səs birləşmələri seçirlər. Məsələn, ingilis dilində *cock-a-doodle-do* (quq-qulu-qu), fransız dilində *coquelico* və s.(50, s.398)

1920-30-cu illərdə səs simvolizmi məsələsini daha ətraflı tədqiq etmək üçün çoxsaylı araşdırmalar meydana gəldi. Onları iki əsas qrupa bölmək olar:

-eyni bir dil daxilində səs simvolizmi;

-dillər arasında səs simvolizmi və s.

Həmin araşdırmalar, əsasən, səs simvolizminin müasir dildə hansı rola malik olduğunu öyrənilməsinə yönəlmişdi. Onların bir qismi “fonetik simvolizm” adı altında aparılaraq ayrı-ayrı səslərin, fonemlərin hansı səviyyədə məna daşdığını araşdırır, digər qismi isə “morfosimvolizm” adlanırdı. Sonuncu termin 1978-ci ildə C.Malkiyel tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Səs simvolizmi fenomeni alimləri çoxdandır ki, məşğul edən və maraqlandıran sahələrdəndir. M.V.Lomonosov rus dilindəki səslərin müxtəlif xüsusiyyətləri barəsində maraqlı qeydlər irəli sürmüşdür: “Rus dilində “**a**” səsinin istifadəsinə tez-tez rast gəlinir. Bu yəqin ki, *genişlik, möhtəşəmlik, dərinlik* ifadə etmək meyli ilə bağlı ola bilər. “**я**” hərfinin köməyi ilə isə incəlik, zəriflik, kiçiklik və s. ifadə etmək olar. **o, y, ы** səslərinin köməyi ilə isə qorxu, qəzəb və bu kimi əlamətlər əks etdirilir.

A.P.Juravlev qeyd edir ki, səslər və onların ifadə etdiyi məna arasında əlaqə elmə çoxdan məlumdur və hətta linqvistik terminlərə də həkk olunmuşdur. Dilçilər qalın və incə səslər barəsində danışirlar, halbuki, səslər reallıqda belə xüsusiyyətlərə malik olmamalı idilər. Bununla belə, bizə daima elə gəlir ki, müəyyən səslər qalınlıq, digərləri isə incəlik ifadə edirlər (29, s.56).

Bununla belə müasir dilçilikdə dilin belə bir xüsusiyyətə malik olması məsələsi yenə də açıq qalmaqdadır. Məsələn, A.M.Qazov-Qinzberq səsləri əks etdirmənin dörd mümkün mənbəyini qeyd edirdi:

1. İnsan həyatını daim müşaiyət edən daxili təbii səslərin əks etdirilməsi;
2. Təbiət səslərinin əks etdirilməsi;
3. Burun və ağız jestlərinin əks etdirilməsi;
4. Uşaq səsləri (burada uşaqların tam olaraq ifadə edə bilmədikləri hər hansı bir söz sonradan böyüklər tərəfindən hansısa məna ifadə edən söz kimi qəbul olunur) (28, s.34).

A.Q.Spirkin “Происхождения языка и его роль в формировании мышления” adlı əsərində səs materialının əsas mənbəyinin “heyvanlardan miras alındığını” vurğulayır. Bu əsasda, hətta bir sıra tədqiqat materialları və yazılar da mövcuddur. Buraya V.El, M.Harmon, A.Leskin, F.Honda və s.-ni aid etmək olar.

Səs simvolizmi problemini geniş şəkildə araşdıran dilçilərdən biri də M.Maqnusdur. O, fonosemantik məsələləri adi bir oxucuya çatdırmaq məqsədi ilə “Gods of the Word” adlı maraqlı bir kitab da yazmışdır. Bu kitabda müəllif ilk dəfə V. fon Humboldtun təklif etdiyi metodlardan istifadə etməklə səs simvolizminin üç növünü müəyyən etmişdir (52, s.93-97):

1. Onomatopeya (təqlidi səs simvolizmi). Buraya adi təqlidi sözlər aiddir ki, onlar barəsində sonradan daha ətraflı şəkildə bəhs ediləcəkdir.

2. Qruplaşdırma (Clustering). Bəzən eyni bir səsə malik olan sözlər müəyyən mənə oxşarlığına malik olurlar. Məsələn, əgər biz prefikslərsiz və suffikslərsiz sözlərin hamısını mənalarına əsasən qruplaşdırsaq, onda onlar müəyyən kateqoriyalar daxilində birləşəcəklər. M.Maqnusun fikrincə, əgər ingilis dilindəki [ev] anlayışını ifadə edən əsas [house] sözüdürsə, onda qruplaşdırma metoduna əsasən [h] ilə başlayan digər sözlərin də həmin anlayışı ifadə etmələrini güman etmək olar: [home] (ev), [hovel], [hut] (daxma koma), [hacienda] (malikanə) və s.

3. İkonizm. M.Maqnusa görə ikonizm eyni anlayışı ifadə edən sözləri müqayisə edərkən ortaya çıxır. Bunlardan biri eyni anlayışa aid olub müxtəlif səs tərkibli sözlərə şamil edilir. Bu misallara nəzər salmaq: [stamp] 1) möhür vurmaq; 2) tapdalamaq, ayaqlamaq; 3) döymək, vurmaq), [stomp] (tapdalamaq; ayaqlamaq), [tramp] (ayaqlamaq, əzmək, addım atmaq), tromp (ayaqlamaq, əzmək), step (addımlamaq, basmaq, tapdalamaq) və s. [p] samitindən öncə gələn [m] hərəkətin daha da sürətli icra olunduğunu bildirir. [t] səsindən sonra gələn [r] hərəkəti ifadə edir. Müəllifin fikrincə, bu cür ikonizm bütün dillərdə mövcuddur.

Lap qədimdən səs simvollarında müəyyən təsirə malik assosiasiyaları iki qrupa ayırırlar:

1. Linqvistik;
2. Paralinqvistik.

Linqvistik assosiasiyalarda səs birləşmələri eyni bir dil daxilindəki semantik cəhətdən bağlı sözlərdə ortaya çıxaraq müəyyən mənə ilə əlaqəli olurlar. Paralinqvistik assosiasiyalardan danışarkən isə universal səs simvollarından söhbət gedir.

Universal səs simvollarının yaranması onların qavranılması nəticəsində yaranan paralingvistik assosiasiyalara əsaslanır.

Dilçi alimlərə görə, dillər arasında səs simvollarının bənzər assosiasiyalar yaratması isə üç başlıca faktora əsaslanı bilər:

1. Ümumi etimoloji mənşə
2. Universal səs simvolizmi
3. Təsadüf

Bu faktorlar arasında birinci və ikincini diqqətə almağa dəyər.

Əksər səs simvolları müəyyən bir dil üçün xarakterikdir. Bununla belə, filosoflar bir sıra beynəlmiləl səs simvolları işləyib hazırlamışlar. Məsələn, [i] simvolu bir çox dillərdə kiçik ölçüləri ifadə etmək üçün işlədilir. Kəskin səs və hərəkətlər isə, adətən, partlayışlı səslərlə ifadə olunur. Havada vızıldayan əşyaların səsi isə kipləşən səslərlə əks etdirilir. Burun səslərindən əksər hallarda zəng səslərinin ifadə edilməsi məqsədlə istifadə edilir. [u] və [a] səsləri isə aşağı sürətli, böyük ölçülü əşyaları, yumşaqlığı və asta hərəkəti bildirir.

Lakin beynəlmiləl səs simvollarının bütün dillərdə uyğunluq dərəcəsi eyni deyildir. Məsələn, artıq yuxarıda qeyd etmişdik ki, [i] simvolu kiçik ölçülü, [a] simvolu isə əksinə iri həcmli əşyaları ifadə edir. Lakin [big] və [small] sözlərinə nəzər yetirsək, görürük ki, bu sözlər yuxarıda deyilmiş qaydaya tabe olmur və onunla tam bir ziddiyyət təşkil edir. Beləliklə, aydın olur ki, “beynəlmiləl simvol” ifadəsi burada bir yox, bir neçə dildə işlənən simvol anlamında başa düşülməlidir. Deməli, onların etimologiyası da nəzərə alınmalıdır.

Etimologiya haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, etimologiya elmi ilə səs simvolizminə yanaşma arasında bir növ ziddiyyət mövcuddur. Məsələn, bəzən insana hər hansı iki söz arasında müəyyən etimoloji bağlılıq olması ideyası münasib görünsə də, bu belə olmaya da bilər. Səs və məna arasındakı əlaqədən danışarkən bir şeyə xüsusi diqqət yetirmək gərəkdir. Burada söhbət sözün səslənmə şəklilə məna arasında yox, səslərin (səs tərkiblərinin) məna ilə əlaqəsindən gedir.

Bir çox dünya dillərində səs simvolizminin saysız-hesabsız nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bir sıra Afrika xalqlarının dillərində yüksək tonlu

sözlər kiçik ölçülü, alçaq tonlu sözlər isə əksinə iri əşyaları ifadə etmək üçün işlədilir. Sudanda yaşayan bir sıra xalqların dilində yüksək tonlu sözlər uzun məsafəni və ya yüksək sürəti, alçaq tonlu sözlər isə asta sürəti ifadə edir (26, s.82).

Dillər arasında səs simvolizminin mövcudluğunu sübut etmək məqsədilə bir sıra təcrübələr də aparılmışdır. Məsələn, yaponiyalı mütəxəssis Aulankən aşağıdakı təcrübəni aparmışdır: ayrı-ayrı şəxslərdən xahiş olunmuşdur ki, müxtəlif dillərdən seçilmiş bir sıra sözlərin öz mənaları ilə uyğunluq təşkil edib-etmədiklərini müəyyən etsinlər. Nəticələr müsbət olsa belə, bu təcrübə bəzi tədqiqatçılarda şübhə oyatmışdı. Məsələ burasındadır ki, bu təcrübəyə şübhə ilə yanaşanlar verilmiş sözlərin bilərəkdən seçilmiş ola biləcəyini düşünürlər. Lakin eksperiment davam etdirilmiş və növbəti mərhələdə yapon dilini bilməyən şəxslərə bu dildə 36 cüt antonim sözlər təqdim olunmuş və həmin sözlərin ingilis dilində qarşılığı olan sözlərlə cütləşdirilməsi istənilmişdir. Bu təcrübə də müsbət nəticə vermiş və belə qərara alınmışdır ki, yapon dilindəki sözlərin forma və ya səs tərkibi onların mənasını açmağa imkan yaradır. Lakin bu dəfə də eksperimentə eyni şübhə ilə yanaşanlar tapılmışdır. Bunu aradan qaldırmaq üçün isə yapon dilində seçilmiş sözlər polyak və macar dillərinə tərcümə edilmişdir. Təbii ki, bu dəfə də təcrübədə iştirak edənlər nə polyak, nə də macar dillərini bilmirdilər (26, s.58).

Bu eksperiment də uğurlu alınır və təcrübə iştirakçıları verilmiş antonimlərin ingilis dilində qarşılığını tapa bilirlər. Eyni eksperiment ivrit, çex, xorvat və hind dillərində də aparılmış və nəticə yenə də müsbət olmuş və dillərarası səs simvolizminin mövcud olmasını təsdiqləmişdir. Sonuncu eksperimentlərdə 85 nəfər iştirak etmişdir (27, s.43).

Yapon və ingilis dillərinin ayrı-ayrı dil qruplarına aid olduqlarını nəzərə alsaq, onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, eksperiment iştirakçıları sadəcə olaraq səs və mənaların şərti uyğunluğuna deyil, müəyyən ümumi fonetik simvolizmə əsaslanmışlar. Bu təcrübədə təsadüf o zaman mümkün olardı ki, iştirakçılar sözlərin 50%-ni uyğunlaşdıraraq müəyyən etsinlər. Halbuki, nəticələr 50%-dən də yüksək idi. R.Braun qeyd edir ki, hətta sözlər yaponiyalı tədqiqatçı tərəfindən bilərəkdən seçilmiş olsalar belə, yaxud bu və ya digər səbəbdən ingilis və yapon dillərində həmin sözlər arasında müəyyən uyğunluq olsa da, bu təcrübədə təsadüfi nəticələrə

nisbətən daha çox şey əldə oluna bilərdi (40,s.35). Təcrübənin macar və polyak dillərinə aid mərhələləri isə müvafiq olaraq Alport və Riç tərəfindən aparılmışdır (38,s.97).

B.Litl 40 nəfər ingilis dilli şəxsi 6 qrupa bölərək sözlərin mənaları arasındakı uyğunluğu müəyyən etməyi təklif etmişdir. Bu sözlər ingilis, yapon, çin və ivrit dillərindən seçilmiş təsadüfi sözlər idi. İştirakçılar ivrit dilində olan sözlərin ingilis dilində ekvivalentini, o cümlədən yapon dilindəki sözlərin çin və ivrit dillərində ekvivalentlərini verə bilmişlər, lakin çin və ivrit dillərindəki sözləri qruplaşdırarkən nəticələr o qədər də uğurlu alınmamışdır. Tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, qohum olmayan dillər belə ən azından tez-tez işlədilən sözlərdə eyni mənaları ifadə edən oxşar səs birləşmələrinə malik ola bilərlər (26, s.78).

İ.Teylor qohum olmayan dillər arasında fonetik simvolizmi araşdırmışdır. Onun apardığı üç təcrübədə səs simvolizmi bütün hallarda meydana çıxsada, beynəlmiləl xarakter daşıyırdı. Məsələn, onlar aşkar etdilər ki, koreya dilində təkhecalı sözlərin əvvəlində gələn [t] və [p] fonemləri iri həcmli obyektləri bildirir, ancaq ingilis dilində bu, bütün hallarda belə deyildir (60,s.233).

Səs simvolizminin universallığının sübuta yetirilməsinin çətinliklərindən biri də odur ki, bu sistem müxtəlif dillərdə, hətta qohum olmayan dillərdə mövcud olsa belə onun əsaslandığı köklər olduqca fərqli dil daşıyıcıları tərəfindən tamamilə fərqli tərzdə ifadə olunur. Müxtəlif dillərdə səs simvolizmi anlayışının əsasları məhsuldarlığı ilə seçilir. Onlar həm fonetik, həm semantik, həm də struktur baxımdan fərqlənməklə bərabər, fel və digər nitq hissələri ilə ifadə olunurlar (*şaqquldamaq, zir-zir, dong-dong, ky-ky və s.*)

Əgər çoxlu sayda qohum olan və ya olmayan dillərdə tez-tez rast gəlinən əşya, hərəkət, keyfiyyət və s. aid bir çox sözü götürüb müqayisə etsək, görərik ki, onların səs və məna tərkiblərində müəyyən oxşarlıq mövcuddur. Buraya həm də coğrafi baxımdan bir-birindən uzaqda yerləşən xalqların dilləri də aiddir. Bu oxşarlıq o dərəcədə aydın nəzərə çarpır ki, burada təsadüfdən danışmaq belə düzgün deyil. Məsələn, [*have*] (*ingiliscə*) - [*habere*] (*latin*), [*path və bad*] (*ingiliscə*) - [*path və bad*] (*fars*) və s. Etimoloqların fikrincə, yuxarıda verilmiş bu sözlər bir-birilə əlaqədə deyil. Müqayisəli

dilçiliyin nümayəndələri isə bu bənzərliyə iki müxtəlif aspektdən yanaşırlar. Bəziləri belə fikirdədirlər ki, ayrı-ayrı dillərin lüğət tərkibindəki sözlər arasında oxşarlıq ona əsaslanma bilər ki, indi fərqli dil qruplarına aid hesab olunan dillər bir vaxtlar eyni bir dildən törəmişdilər. Hətta M.Svadeş adlı tədqiqatçı dillərin neçə əsr əvvəl vahid bir dildən törəndiklərini müəyyən etmək üçün xüsusi bir üsul belə işləyib hazırlamışdı.

Digər qrupa aid olan tədqiqatçılar isə dillərin vahid bir dildən törəməsi ideyası ilə razılaşırlar. Onlar belə hesab edirlər ki, dilin lüğət tərkibindəki sözlərdə olan oxşarlıq heç də o demək deyildir ki, dillər bir vaxtlar əlaqəli olmuşlar.

Dilin leksik tərkibində olan sözlərdəki oxşarlığın onların bir-birilə əlaqəsini göstərib göstərməməsindən asılı olmayaraq irəli sürülən faktlar müəyyən bənzərliyin olduğunu göstərir ki, bunun da, şübhəsiz, müəyyən izahata ehtiyacı vardır.

Bu problemə birbaşa yanaşma ondan ibarət ola bilər ki, ingilis dilində sadə anlayışları, hərəkət və keyfiyyətləri bildirən bir qrup söz seçilsin və bu sözlər də əsas etibarilə uşaqlar tərəfindən istifadə olunan sözlər olsun. Daha sonra isə seçilmiş sözlər ingilis dili ilə qohum olmayan hər hansı başqa dildəki eyni sözlərlə müqayisə edilsin. O zaman oxşarlığın hansı səviyyədə olduğunu aşkara çıxartmaq olar.

Səs simvolizmi sahəsində aparılan son tədqiqatlar içərisində səs simvolizminin dilin yaranması və inkişafında nə kimi rol oynaya biləcəyi də xüsusi maraq doğuran məsələlər arasındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin yaranması haqqındakı nəzəriyyələrdən biri də məhs səs təqlidi nəzəriyyəsidir.

Səs simvollarının yaradılmasında beynin fəaliyyət imkanlarının öyrənilməsinə yönəldilmiş bir sıra təcrübələr keçirilib. Əslində belə bir təcrübə iyirmi üç müxtəlif dil arasında aparılmış və maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Bir neçə misala nəzər salaq:

1. İngilis dilindəki [cut] (kəsmək) sözü 23 dildən 15-də ya [k], ya da ki [s] səsi ilə başlanır. Buraya [kata] (ərəb), [ko] (çin), [kiru] (yapon), [keiro] (yapon), [karat] (ivrit) və [cortar] (ispan) sözləri aiddir. Azərbaycan dilində də həmin mənanı verən söz [k] hərfi ilə başlanır (kəsmək) (26,s.124).

2. [Name] (ad), [name] (alman), [namae] (yapon), [nam] (türk), [nama] (malay).

Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər səs simvolizmi bu qaydada işləyirsə, onda bir-birilə əlaqəli anlayışların səs və məna tərkibi arasındakı paralelizm də eyni qayda ilə izah oluna bilər.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi ingilis dilində bir qrup sözlər vardır ki, L.Blumfeld onları eyni səs tərkibli hərflərlə başlayan sözlər adlandırmışdır .

Bu sözlər etimoloji baxımdan əlaqəli olmasalar belə, onlarda məna baxımından müəyyən oxşarlıq müşahidə olunur. Buna misal olaraq ingilis dilindəki bir sıra sözlərin malay və fransız dillərində ekvivalentlərinə nəzər yetirək:

Malay	İngilis	Fransız
[kelepok]	[clap]	[claque]
[kuku]	[claw]	[griffe]
[kepitan]	[clasp]	[agrafer]
[kepiting]	[crab]	[crabe]
[ketam]	[clamp]	[crampon]
[kerkah]	[crunch]	[croquer]
[kumpul]	[cluster]	[grappe]
[genggaman]	[grasp]	[agripper]
[giling]	[grind]	[grincer]
[kertik]	[click]	[cliqueter]
[kerinching]	[clatter]	[claquer]
[gergau]	[scratch]	[gratter]
[kisut]	[crinkle]	[grigner]
[menggerutu]	[grumble]	[grogner]

(Faktlar Voronin C.V. “Основы фоносемантика”) əsərindən götürülmüşdür.

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, eyni mənalara ifadə etmək üçün malay və fransız dillərində olan sözlər İngilis dilinə aid olan səs tərkiblərindən istifadə edilməklə təqlidi və ekspressiv sözlər formalaşdırır.

1.1. Səs simvolizminin yaranma yolları

Ümumiyyətlə, səs simvolizminin yaranması haqqında üç fərqli nəzəriyyə mövcuddur. Gəlin onların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək:

S.Nyuman, M.Bentli, E.Veyron və s. dilçilər hesab edirlər ki, səs simvolizminin əsasında səslərin fiziki xarakteri dayanır. Bununla həmin nəzəriyyənin tərəfdarları səsin akustik və artikulyator xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturdular. Onların fikrincə, “ağız açılır, alt çənə bir qədər aşağı düşür, dodaqlar irəli çəkilərək yumru vəziyyət alır” və bu da səsin əmələ gəlməsini təmin edir (55,s.61).

F.Kaynts qeyd edir ki, yüksək tonlu hər hansı bir səsin tələffüz edilməsi zamanı qırtlaqda təzyiq və sıx kipləşmə əmələ gəlir. Əksinə, alçaq tonlu səsləri tələffüz etdikdə isə danışiq üzvləri daha rahat və sərbəst vəziyyətdə olurlar.

Birinci nəzəriyyəyə həm də bir çoxlarının kəskin tənqidinə məruz qalmış bir ifadə - Q.Vernerin “fizionomik konsepsiya”sı aid edilir. Onun fikrincə, uşaqlar, heyvanlar və xəstə insanlar əksər hallarda təbiət cisimlərini olduğu kimi deyil, sanki öz qəlblərində düzəldilibmiş kimi, yəni fizionomik tərzdə qəbul edirlər. Məsələn, avtomobilin işıqları hansısa qorxunc bir heyvanın gözləri kimi təsəvvür edilə bilər. Cisimlərin bu cür “fizionomik” xüsusiyyətə malik olması faktı Q.Vernerin fikrincə, hər növ simvolizasiyaya, o cümlədən səs simvolizminə də əsaslanır.

Lakin bu fikri real olaraq qəbul etmək düzgün olmazdı, çünki burada hər bir şey “baş ayaq” qurulub. Adətən, insan təbiətdə mövcud olan və bir-birilə bağlılığı olmayan hər hansı iki cismi xəyalən şərti olaraq əlaqələndirir, beləcə onlardan birini digərinin simvoluna çevirir. Lakin Q.Vernerin irəli sürdüyü bu nəzəriyyədə hər şey əksinə görsənir: burada bir fizionomik obyekt mövcuddur ki, ondan da tədricən bir-biri ilə təbiətə bağlı olan iki obyekt meydana çıxır və onlardan biri digərinin simvoluna çevrilir. Gərək ki, Q.Vernerin bu cür yanaşma tərzini elmi çərçivələrdən bir qədər kənara çıxırıq. Bununla belə, zahiri baxımdan onun irəli sürdüyü nəzəriyyəni xalis sintetik nəzəriyyələr sırasına daxil etmək olar.

Səs simvollarının yaranmasına dair ikinci mövcud nəzəriyyə 1958-1959-cu illərdə yaranmış və “Braun nəzəriyyəsi” olaraq dilçilik tarixinə daxil edilmişdir. R.Braunun nöqtəyi nəzərincə, səs simvolizminin əsasında nə isə fəvqəltəbii bir şey deyil, sırf insanın əməli fəaliyyəti nəticəsində qazanmış olduğu təcrübə dayanır.

Məsələn, insan iri cisimlərin alçaq və kobud səslər, kiçik cisimlərin isə müvafiq olaraq incə və gur səslər çıxarmasına adət edə bilər. Məhz buna görə də Braunun fikrincə, təcrübə aparan zaman təcrübədə iştirak edənlər uca səsləri kiçik, alçaq səsləri isə böyük cisimlərlə əlaqələndirirlər.

S.Nyuman və R.Braun belə bir fikir irəli sürüdürlər ki, [i] fonemi həm kiçiklik ifadə edən sözlərdə (*məsələn, [little]*), həm də, əksinə, böyüklük bildiren sözlərdə (*məsələn, [big]*) işlənir (55, s.67). Digər tərəfdən isə ingilis dilində kiçiklik ifadə edən [*small*] sözü də vardır ki, burada da, görüldüyü kimi [i] fonemindən istifadə edilməyib. Bu fikir özlüyündə müəyyən doğruluğa malikdir. Lakin belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində, həqiqətən də, bir sıra fonemlər vardır ki, onlara kiçik anlayışları ifadə edən sözlərdə daha çox təsadüf olunur. Bu səslər sırasına [i], [l], [m] fonemlərini misal göstərə bilərik [*small*] (*balaca*), [*little*] (*kiçik*), *tiny* [*xırda*]. Bundan başqa nəinki yalnız ingilis dilində, həm də rus və alman dillərində bu fonemlər həmin anlayışı ifadə edən sözlərdə bir çox hallarda işlənirlər. Bu cür halın olmasını isə ikili tərzdə şərh etmək olar:

1. Qeyd edilən fonemlərə əksər hallarda ona görə rast gəlinir ki, təcrübə iştirakçılarının fikrincə, onlar öz fiziki təbiətləri baxımından kiçik anlayış ifadə etmək üçün daha münasib görünürlər.

2. Bu fonemlərin həmin mənanı ifadə edən sözlərdə artıq istifadə edilməsi faktı onların təcrübə zamanı kiçiklik anlayışı ilə əlaqələndirilməsinə səbəb olur. Yəni artıq hər hansı bir dil daşıyıcısı, məsələn, ingilis dilli bir insan artıq öz dilində [*tiny*] sözünün kiçik anlamını verdiyindən xəbərdar olduğu üçün o, buna bənzər hər hansı bir sözün də adəti üzrə kiçik, balaca mənasını verdiyini fərz edəcəkdir.

Səs simvollarının yaranmasına dair üçüncü nəzəriyyə isə İ.Teylorun adı ilə bağlıdır. 1969-cu ildə onun irəli sürdüyü nəzəriyyəsinə əsasən, səs simvolizminin əsasında “dil səriştəsi” və ya “linqvistik təlim” dayanır. Məsələn, ingilis dilində [g] foneminə əksər hallarda iri həcm ifadə edən sözlərdə rast gəlinir. Buraya [*grand*] (*əzəmətli, möhtəşəm*), [*great*] (*böyük, əzəmətli*), [*big*] (*böyük, iri*), [*huge*] (*nəhəng, böyük*) və s. kimi sözləri misal göstərə bilərik. Məhz bu səbəbdən də təcrübə zamanı insanlar şüuraltı olaraq həmin fonemin işlənmiş olduğu sözləri iri həcm ifadə edən anlayışlarla əlaqələndirirlər (60, s.231-239).

İ.Teylor öz nəzəriyyəsini əsaslandırmaq məqsədilə aşağıdakıları irəli sürürdü:

1. Eyni bir şkala əsasında qiymətləndirilən fonemlərin qiymətləndirilməsi müxtəlif dillərdə bir-birilə üst-üstə düşmür, yəni, məsələn, ingilis dilində ən kiçik anlayışları ifadə edən sözlərdə daha çox **[i]** foneminə rast gəlinəydi halda, yapon dilində bu yerdə **[u]** fonemi daha üstün mövqeyə malik olur.

2. Bundan əlavə dillər arasında uyğunsuzluq problemi də ortaya çıxır. Halbuki, dillərin qohumluq dərəcəsini nəzərə alsaq, onda onlar arasında sözü gedən uyğunluq dərəcəsi əksinə artmalıdır.

3. Müəyyən dildə böyüklük və ya kiçiklik anlayışları ilə əlaqələndirilən səslər elə yalnız həmin dillərdə qeyd edilən anlayışları ifadə edir. Məsələn, ingilis dilində *[grand]*, *[great]*, *[grow]* sözlərində **[g]** fonemi, *[tiny]*, *[little]* sözlərində isə **[i]** fonemi işlənir.

Yuxarıda sadalanan arqumentlərin məntiqi baxımdan ağlabatan olmasına baxmayaraq, onlar ya həqiqətə uyğun gəlmir, ya da ki bir o qədər də sübuta yetirilməmiş qalırlar.

Hər şeydən öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, İ.Teylorun irəli sürdüyü qeydlər təcrübə zamanı təqdim edilən ifadələrin doğma və ya ingilis dili ilə müqayisə edilməsi zamanı iştirakçıları formal müqayisəyə həvəsləndirmişdi. Elə bunun özü İ.Teylorun əldə etmiş olduğu nəticələri şübhə altına salır. 1961-ci ildə aparılan təcrübə nəticəsində M.Mayron İ.Teylorun əksinə olaraq müəyyən etmişdi ki, **[i]**, **[e]**, **[a]**, **[o]**, **[u]**, saitlərinin ingilis və yapon dillərində müqayisə edilməsi zamanı statistik baxımdan kifayət qədər qaneedicilə uyğunluqlar mövcuddur. Məsələn, hər iki dildə sözün əvvəlində gələn **[i]** fonemi nə isə xoş bir mənə ifadə edən sözlərlə, sözün sonunda gələn **[u]** səsi isə güclü və xoşagəlməz bir anlayışla əlaqələndirilmişdir (Mayron). Hətta müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan dillərdə belə bu baxımdan olduqca çoxlu sayda bənzərliklərə rast gəlmək mümkündür.

İkincisi, İ.Teylor tərəfindən irəli sürülən dillərarası uyğunsuzluq fikri, həqiqətən də, eyni dil qruplarına məxsus olan dillərdə mövcuddur, lakin bu uyğunsuzluq dillərin qohumluq dərəcəsindən deyil, fonemlərin fiziki xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Üçüncü iddiaya gəlincə isə deməliyik ki, bu sahədə heç İ.Teylorun özü də hər hansı bir təcrübə aparmamış və Hind-Avropa dilləri ailəsindən kənarında mövcud olan

dilləri bu baxımdan tədqiq etməmişdi. Ona görə də onun belə bir fikir söyləməsi tamamilə əsassızdır.

Beləcə, İ.Teylorun dil adəti barədə nəzəriyyəsini kənara qoymaq lazım gələcək, çünki bu nəzəriyyə nə linqvistik, nə də ki, psixolinqvistik faktlara əsaslanmır. Lakin səs simvolizminin əsası kimi dil səriştəsinin inkar edilməsi heç də o demək deyildir ki, aparılan sınaqlar zamanı onun nəticələrə təsir etmə faktını danmaq lazımdır. Bu, xüsusilə də qiymətləndirmə meyarına təsir edən amillərdəndir. Məsələn, 1969-cu ildə apardığı tədqiqatın nəticəsində A.P.Juravlov müəyyən etmişdir ki, ruslar [x] səsini olduqca xoşagəlməz səs hesab edirlər. Almanlara isə ruskardan fərqli olaraq bu səs olduqca xoş təsir bağışlayır (29, s.58).

İ.Teylorun nəzəriyyələrini şərh edən C.Vays qeyd edir ki, əgər səs simvolizminin əsasında dil səriştəsi dayansa idi, bu, hər şeydən öncə sözün əvvəlində gələn səslərin deyil, sözün sonunda gələn səslərin qiymətləndirilməsində öz əksini tapardı, çünki hind-Avropa dilləri ailəsinə məxsus olan dillərdə “zəriflik ifadə edən informasiya” suffikslərdə (şəkilçilərdə) əks olunur. Bu faktı nəzərə alsaq, onda C.Vaysın tamamilə haqlı olduğu meydana çıxır .

Yuxarıda sadalanan nəzəriyyələrə müvafiq olaraq S.M.Ervin və D.İ.Slobodin üç növü fərqləndirirlər. Onların fikrincə, S.Nyuman, M.Bentli və Q.Veyronun irəli sürdükləri nəzəriyyə sintetik, R.Braunun nəzəriyyəsi referent və nəhayət İ.Teylorun nəzəriyyəsi isə assosiativ nəzəriyyələrdir (44, s.23).

Həmin nəzəriyyələr arasında müəyyən oxşar əlamətləri də müəyyən etmək mümkündür. Sintetik və assosiativ nəzəriyyələri bağlayan xüsusiyyətlərdən biri odur ki, onların hər ikisində fərz edilən ilk şey referent deyil, mənadır. Digər tərəfdən sintetik və referent nəzəriyyələr hər ikisi səs simvolizminin universal xarakterinə diqqəti cəlb edir. Assosiativ nəzəriyyə isə əvvəlki iki nəzəriyyədən fərqli olaraq, bu universallığı təkzib edir.

Yuxarıda adı çəkilən nəzəriyyələrdən çıxış edərək səs simvolizminin əsasında duran iki cəhəti müəyyən etmək olar.

1. Səs simvolizminin əsasında transpozisiya, yəni hər hansı bir hissənin digərinə ötürülməsi dayanır;

2. Səs simvolizminin əsasında dil səriştəsi durur.

Bu nəzəriyyələrdən birincisini tədqiq edən V.V.Levinski belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, həmin nəzəriyyə hazırda mövcud olan elmi faktlara daha yaxındır (31, s.67).

Artıq əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi yuxarıdakı nəzəriyyələrlə paralel şəkildə belə faktlar da nümayiş etdirilir ki, səs simvolizminin əsasında hər hansı bir hissiyyatın digər hissiyyatlara ötürülməsi dayanır. Buna digər halda səslərin fiziki xüsusiyyətlərini də aid etmək olar.

Bütün bu qeyd edilənlərdən sonra onu da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, aparılan sınaqların nəticəsi yalnız səslərin maddi xüsusiyyətlərindən deyil, həm də digər bir sıra faktorlardan da asılı olur. Bu faktorlardan biri insana bütöv bir fonoloji sistemin təsiri ola bilər.

Bütün bunlardan sonra ortaya belə bir sual çıxır: Bu dərəcədə bariz olan bir məsələ nə üçün bu vaxta qədər diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır?

Əvvəla, bu sualın cavabı ondan ibarətdir ki, bu tipli araşdırmalar bir qayda olaraq fərdi şəkildə aparılmışdır. Bundan əlavə, hər halda bir çox dilçilər hələ də F. de Sössür və N.Xomski kimi dilçilərin sözün mənasının şərti xarakter daşması ideyasının təsiri altında qalmışdılar.

Məlumdur ki, dillər bir-birindən həm də fonemlərin sayı və quruluşu baxımından da fərqlənirlər. Fonemlər arasında mövcud olan sistem əlaqələri eksperiment zamanı istənilən fonemin qiymətləndirilməsinə təsir etməyə bilməz. Məhz elə bu səbəbdən də dillər arasında uyğunluğu fonem səviyyəsində axtarmaq düzgün deyil.

V.V.Levinskinin fikrincə, fonemləri eksperiment zamanı təklikdə deyil, qrup halında araşdırmaq və qiymətləndirmək lazımdır (31, s.28).

Səslərin düzülüş sırası da təcrübədə iştirak edən şəxslərin qavrama xüsusiyyətlərinə təsir etməlidir. Lakin V.V.Levinski onu da qeyd edirdi ki, bu sahədə daha bir vacib faktor vardır ki, onu nəzərdən qaçırmamaq olmur. Bu faktor nədən ibarətdir?

Məsələ burasındadır ki, bəzi araşdırmalar belə düşünməyə əsas verir ki, eksperimentin gedişatına “hisslərin transpozisiyası” və “dil səriştəsi mexanizmi”nin daxil edilməsi nəinki eksperiment göstərişlərindən, həm də qiymətləndirmədən irəli gələ bilər. Doğrudan da, A.P.Juravlyov tərəfindən aparılan eksperimentlərin nəticələrindən

belə mülahizə yürütmək olar ki, rus dilində göy rəng [н], qırmızı rəng [а], sarı rəng isə [о] səsləri ilə əlaqələndirilir (29, s.59).

Bu zaman belə bir sual meydana çıxır: Bu hal sinestetik, yoxsa dil vərdişlərindən irəli gəlir?

Belə güman etmək olar ki, burada dil vərdişləri daha vacib rol oynayır, belə ki, bütün hallarda bu səslərin qeyd edilən rənglərlə əlaqələndirilməsi ilk hecaya düşən vurğu ilə bağlıdır. [*синий*], [*красный*], [*желтый*] və s.

Lakin səs simvolizminin əsasında dil vərdişinin durub-durmaması barədə yekun qərarı yenə də sonrakı təcrübələr əsasında müəyyən etmək tələbi yaranmışdı. Bu cəhdi isə V.V.Levinski yerinə yetirdi. Bütövlükdə onun moldovan və ukrayna dilləri əsasında apardığı təcrübələr A.P.Juravlyovun müddəalarını təsdiq etdi. Bundan başqa o, belə bir nəticəyə gəldi ki, bəzi hallarda hissələrin transpozisiyası rahat (ölçü, güc, möhkəmlik), digər hallarda isə çətin (rəng, hərarət, dadın müəyyən edilməsi) baş verir. Təcrübə zamanı iştirakçı transpozisiyanı asanlıqla icra edə bildikdə sinesteziya mexanizmindən istifadə edilir. Onun qarşısında daha çətin məsələ qoyulduqda isə o, adəti üzrə dil vərdişlərinə müraciət edərək problemi həll etməyə çalışır. Bəzi hallarda isə eksperiment zamanı hər iki mexanizm ardıcıl olaraq istifadə oluna bilər. Elə buradan da bəzən eyni bir tədqiqatçının apardığı eksperimentin müxtəlif nəticələri ortaya çıxır.

Dil elə bir fenomendir ki, onun necə sürətlə inkişaf etdiyini və dəyişdiyini bəzən həmin dilin daşıyıcıları belə hiss etmirlər. Məsələn, ABŞ-ın müxtəlif ştatlarında yaşayan insanlar eyni bir sözü olduqca fərqli tərzdə tələffüz edə bilərlər. Avstraliyanın bəzi hissələrində yaşayan insanlar dili o qədər dəyişdirirlər ki, buranı tərk edib getmiş hər hansı birisi 50 ildən sonra geriye dönsə, ailəsinin danışdığı dili tam olaraq anlaya bilməz.

Ümumiyyətlə, səs simvolizminin tədqiqat dairəsi o qədər genişdir ki, bu sahədə hər hansı bir fikir alimlər arasında fikir ayrılığına və qütbləşməyə gətirib çıxardır. Bu səbəbdən səs simvolizminin yaranmasına dair həm keçmiş SSRİ, həm də Avropa və Amerika linqvistləri fərqli fikirdədirlər. Yuxarıda qeyd olunanlardan bu məsələ üzrə belə nəticəyə gəlmək olar ki, səs simvolizmlərinin yaranmasında İ.Teylorun tərəfdar çıxdığı “dil vərdişləri” faktı əsaslı rol oynayır (60,s.235). Belə ki, aparılan

təcrübələrdə iştirakçıların bir çoxu sözləri müqayisə edərkən əvvəllər verdiş etdikləri müəyyən söz və səs birləşmələrini bir əsas kimi götürmüşdülər.

1.2. Forma və məzmun arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər

Dilçiləri maraqlandıran məsələlərdən biri də sözün forma və məzmunu arasında əlaqənin olması və sözlərin səs simvolizminə əsasən məzmun və dəyər əldə etməsi fikridir. Bu barədə ən qədim faktlara Platonun “Kratil” əsərində rast gəlmək olar. Təbii ki, bu mübahisəli məsələlərdəndir. Bu problemə maraq nə qədər çox olmasına baxmayaraq, onun araşdırılmasına bir o qədər də böyük həvəs göstərilməmişdir. Son illərin tədqiqatları isə sübut edir ki, əslində fonosemantik əlaqələr üzdə görüldüyünə nisbətən daha dərin mənə kəsb edir və onun öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Əgər Ferdinand de Sössürün dilin işarələr sistemi olması və işarənin şərti xarakter daşması fikrinə əsaslanaraq, bu zaman sözün forması ilə məzmunu arasında əlaqənin də şərti xarakter daşması nəticəsinə gələ bilərik. Lakin hər bir dilin lüğət tərkibində elə sözlər var ki, biz həmin sözlərdə forma ilə məzmun arasında əlaqənin olduğunu aydın görə bilirik.

Tədqiqatçılar sözün forma və mənası arasında əlaqənin öyrənilməsi istiqamətində bir sıra testlər aparmış və müəyyən ediblər ki, sözün forması və məzmunu arasında müəyyən əlaqə mövcuddur və hər bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin mənası bu və ya digər dərəcədə onun formasının tərkib hissəsini təşkil edir. Başqa sözlə desək, onlar arasında bir əlaqə mövcuddur ki, bu əlaqəni də bir növ “təbii qanunlar” formalaşdırır və idarə edir. Məhz bu səbəbdən də sözü formalaşdıran səslərin tam olaraq şərti xarakter daşması fikrini söyləmək yanlışdır və dilin öz kökündən təcrid olunaraq mücərrəd formada formalaşması mümkün deyildir.

Sözün forma və məzmunu arasında əlaqənin öyrənilməsi istiqamətində bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq:

Səs simvolizmi sahəsində tədqiqatları ilə məhşur olan Marqaret Maqnus bir sıra eksperiment apardıqdan sonra aşağıdakı nəticələr əldə etmişdir (52, s.65):

a) Səs simvolizminə dair məsələlərdə qarışıqlıq yaradan əsas aspektlərdən biri də “söz semantikasi”nın bir çox hallarda “söz mənəbəri” olaraq başa düşülməsidir. Bu

cür yanaşma isə bir qayda olaraq yalnızdır. Əgər sözün mənası komponentlərə bölünərək analiz edilsə, onda aydın olar ki, sözün bəzi məna aspektləri şərti xarakter daşdığı halda, digərləri isə fərqlənərək bu qaydaya uymur. Məhz bu səbəbdən də bəzi dillərdə ikonizm daha üstün mövqeyə malikdir. Bundan başqa dildə öz mövqelərini qoruyub saxlamaq üçün bütün sözlər bu cür zəruri semantik komponentlərə malik olmalı və istənilən sözün mənası qismən onun formasından aydın olmalıdır.

2. Anlayış şərti xarakterlidir. Heç kəs sadəcə olaraq sözü eşitməklə onun ifadə etdiyi anlayışın nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirə bilməz. Daha konkret mənalar ifadə edən sözlərdə anlayışın tərkibinə daxil olan komponent daha çox nəzərə çarpır. Buna müvafiq olaraq sözün mənasının təsiri anlayışın ifadə etdiyi konkretliklə mütənasib xarakter daşır.

3. Ayrı-ayrı fonemlər məna daşıyıcı funksiyaya malikdirlər. Onların hər biri fərqli semantik xüsusiyyətlər daşır, yəni müəyyən bir fonemin işləndiyi söz elə bir məna daşır ki, həmin fonemə malik olmayan sözdə oxşar mənaya rast gəlinmir. Bundan əlavə hər bir fonemin daşdığı məna onun heca tərkibindəki yerindən asılı olaraq dəyişə bilər. Araşdırmalar onu da göstərir ki, oxşar fonetik xüsusiyyətlərə malik fonemlər həm də eyni məna elementinə də malikdirlər.

Bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların əksəriyyətində səs və məna arasında olan əlaqələrin bir neçə növü fərqləndirilir: bunlardan biri və daha az əhəmiyyət daşıyan onomatopeyadır. M.Maqnus öz araşdırmalarında buna bir o qədər də önəm verməmişdir.

Digər əlaqə isə “qruplaşdırma” (clustering) adlanır ki, müəllif bu əlaqəni digər bir adla “fonosemantik assosiasiya” da adlandırmışdır. Burada əsas məqsəd isə belə bir faktı vurğulamaq idi ki, insan psixologiyasının təbii olaraq hər hansı bir formanı müəyyən bir anlayışla əlaqələndirmək meyli vardır.

Lingvistik ikonizmin daha zəruri, lakin daha az nəzərəçarpan növü isə “həqiqi ikonizm”dir. Bunu sözün məna və formasının eyni səviyyədə dayandığı pillə də hesab etmək olar. Əlaqənin bu növü universal olub hər bir sözdə məhsuldar xarakter daşır.

Məşhur antropoloq İ.Teylor qeyd edirdi ki, eyni konspektdə olan sözlərdə səslər güc və davamlılıq cəhətdən müxtəlif cür ola bilərlər. Alim eyni zamanda imitasiya

olan sözlərdəki səs və məna arasında olan oxşarlığı izah etməyə də çalışmış və aşağıdakı nümunələri irəli sürmüşdür:

[crick] - cızıldamaq

[creak] - cırıldamaq, xışıldamaq

[crack] - səs salmaq

[crush] - əzmək, sıxmaq

[crunch] - xışıldamaq, xırçıldatmaq

[craunch] - xışıldamaq, xırçıldatmaq

J.R.Firs səs simvolizmi hadisəsinə inanmırdı, lakin buna baxmayaraq, etimoloji əlaqə baxımından tamamilə fərqli olan, lakin sistematik tərzdə bir-birilə əlaqəli olan bir sıra simvolik sözləri bir yerə toplamışdır. O etiraf edirdi ki, sözlərdəki ilk və son fonem qrupları müəyyən təsir gücünə malik ola bilərlər, lakin onların hər hansı bir funksiya daşdığını qəbul etmirdi (45, s.45).

Humboldt yazırdı ki, dil obyektləri adlandırmaq üçün elə səslərdən istifadə edir ki, bu səslər beyində həmin obyektlərə oxşarlıq təəsüratını yaradır. Nəticədə oxşar təəsüratlar yaradan obyektlər əsasən eyni səslərdən ibarət olan sözlərlə ifadə olunur (50, s.396). Məsələn, *stay*, *stable*, *stand* və s.

Bununla belə, L.Blumfildin timsalında bir sıra dilçi alimlər sözlər və onları əmələ gətirən səslər arasında müəyyən əlaqənin olduğuna inanaraq aşağıdakı söz qruplarını misal olaraq irəli sürmüşlər:

[fire] - od, alov

[flame] - od, alov

[flash] - parıltı, işıltı, alov

[flare] - parıldamaq, bərq vurmaq

[flicker] - parıldamaq, titrək işıq vermək

[wag] - yellənmək, əsmək

[waggle] - yellənmək, titrəmək

[weave] - yellənmək, əsmək

[wobble] - yellənmək, titrəmək

[wander] - gəzmək, dolaşmaq

[waddle] - axsamaq, ağır-ağır yerimək

Ümumiyyətlə hər bir insanda belə bir ümumi meyl vardır ki, yeni eşitdiyi hər hansı bir linqvistik formanı müəyyən bir anlayışla əlaqələndirsin. Məsələn, əgər uşaq, tutaq ki, [pillow] (yastıq) sözünü eşidirsə, o zaman onda belə bir anlayış formalaşır:

1) bu söz nə iləsə bağlıdır;

2) bu sözlə bağlı olan digər şeylər müəyyən dərəcədə bir-birinə bənzəyirlər

Ünsiyyət prosesində bu cür semantik assosiasiya analogiya əsasında söz əmələ gəlməsini göstərir. Məsələn, əgər ingilis dilli bir ana hər hansı bir kağız parçasını götürüb əzişdirməyə başlasa, onun qızı hər halda belə deyərdi: (*Smish it down really tight*) (*Onu aşağı tərəfdən bərk əz*).

Əslində ingilis dilində hazırda [*smish*] sözü yoxdur. Uşaq bu sözü əzmək, əzişdirmək mənasını verən [*squish*] (əzmək), [*mash*] (əzmək), [*smash*] (parçalamaq, əzilmək) kimi sözlərdən formalaşdıraraq analogiya üzrə söz yaratmışdır. Uşağın [*smash*] sözündə [a] səsi əvəzinə [i] səsini seçməsi onunla izah oluna bilər ki, birincisi, uşaqlarda ağız boşluğu böyüklərə nisbətən daha kiçikdir; ikincisi isə bütün saitlər arasında kiçik ölçülü anlayışların ifadə olumasında istifadə olunan sözlər içərisində [i] fonemi daha çox işlədilir. Uşaq bunu, əlbəttə ki, bilərəkdən etmir, lakin şüur altında hiss edir. Dilçilikdə bir sıra lüğət növləri vardır ki, onlarda söz yaradıcılığının bu növünə daha çox diqqət yetirilir.

Sözün forma və məzmunu barəsində danışarkən maraqlı bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi. R.Əliyevin dərc etdirdiyi “Qədim Türk-şumer dünyagörüşü və dil” adlı kitabında sözlərin yaranma yolları barəsində olduqca maraqlı qeydlər və faktlar vardır. Bu kitabda qədim Türk-şumer tayfalarının söz yaradıcılığında istifadə etdikləri müxtəlif üsullardan bəhs olunur. Məsələn burasındadır ki, bu tayfalar yaranışın başlanğıcını dörd ünsürdə - su, hava, səma və torpaqda görmüş və güzgü (əksətdirmə, inikas) prinsiplərindən yararlanaraq müxtəlif sözlərdə həmin anlayışları əks etdirən sözlər formalaşdırmışlar. Bu tipli sözlərin yaradılmasında isə başlıca vəzifə kahinlərin üzərinə düşürdü.

Bir neçə misala nəzər salmaq:

1. Azərbaycan folklorunun əzəmətli nümunələrindən sayılan Kitabı-Dədə Qorqud dastanında eyhamla işlənmiş belə bir ifadəyə rast gəlirik: “heçəsindən düz oxunsa...” Məlumdur ki, Dədə Qorqudun özü də el-obada yeni doğulmuş uşaqlara ad vermək iqtidarına malik idi. Demək, bu dastanda qədim türklərin sözyaratmada istifadə etdikləri prinsipə işarə edilərək belə bir ifadə işlədilmişdir .

2. Xızı rayonu ərazisində (hal-hazırda Siyəzən rayonun ərazisində) yerləşən və bir çoxlarımızın Beş barmaq və ya Xızır Zində kimi tanıdığımız ərazi adının formalaşması da eyni qaydaya, yəni güzgü qaydası ilə oxunma (heçasından düz oxunma) prinsipinə əsaslanır. Gəlin baxaq: xızır - xəzər + zində - birinci hecanı düz; ikincini əksinə oxusaq dəniz, yəni Xəzər dənizi.

İndi isə Beşbarmaq adına baxaq. Bir çoxlarımız yəqin ki, bu qayaların beş ədəd barmağa bənzədiyi üçün belə adlandırıldıqlarını eşitmisiniz. Əslində isə burada işlənmiş barmaq sözü əks oxunuşla qambar (qəmbər) mənasını verir. Qəmbər isə hazırda bakılıların da qaya, daş mənasında istifadə etdikləri sözdür. Nəticədə belə çıxır ki, Beşbarmaq adı elə beş qaya, beş daş anlamındadır.

4. Rus dilində işlənən *myφли* (*ayaqqabı*) sözünün birinci hecasını əksinə oxusaq, ingilis dilində ayaq mənasını verən *foot* sözü alınar.

Sadalanan bu və bir çox digər faktlar onu göstərir ki, sözlərin forma və məzmunu arasında həqiqətən də müəyyən bağlılıq mövcuddur. Bu kitabın yazılmasında isə R.Əliyevin əsas məqsədi dünya və avropa xalqlarının mifologiyasında işlənmiş və mənaları hələ də açılmamış adların öyrənilməsi ilə maraqlanan alim və tədqiqatçıların diqqətini bu istiqamətə yönəltməkdir. Müəllif ayrı-ayrı faktların köməyi ilə göstərir ki, hətta Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından sayılan Xaqani, Şirvani, Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzuli belə bu prinsipdən xəbərdar olmuş və öz əsərlərində oxucuya bu və ya digər formada bu haqda məlumat vermişdir.

Diçilikdə belə bir ümumi fikir formalaşmışdır ki, sözün forması və məzmunu arasında bağlılıq yoxdur və ya varsa da, olduqca cüzdür. Məsələn, rus dilçisi B.N.Qolovin hesab edir ki, sözün səslənmə forması onun ifadə etdiyi predmetlə heç cür bağlı deyil, çünki belə olsa idi, onda hər hansı bir predmet bütün dillərdə eyni cür səslənər. Bu isə, təbii ki, belə deyil. Onun fikrincə, heç də belə düşünmək lazım deyil

ki, sözün səs tərkibi tam olaraq onun ifadə etdiyi anlayışın “güzgüdəki əksi”dir. Sözün səslənməsi predmetin obrazı deyil, işarəsidir. Məhz buna görə də F.de Sössür dili işarələr sistemi adlandırmışdı. Lakin bu işarə bizə təbiətdə məlum olan digər işarələrdən, məsələn, yol və ya dəniz siqnalları, Morze siqnalları və s.-dən fərqlənirlər. Bu səslərin hər biri şərtidir, eyni zamanda da insanların qarşılıqlı razılığı əsasında yaradılmışdır, həm də istənilən anda onlar tərəfindən dəyişdirilə bilər.

Lakin sözün səslənməsi fərqli olaraq onun işarəsi funksiyasını daşıyarkən şərti xarakter daşımır, müxtəlif insanların arzu və istəklərindən asılı olmayaraq əmələ gəlir və dildə mövcud olan, onun inkişafı ilə əlaqədar obyektiv qayda-qanunlar əsasında dəyişir. Məsələn, hazırda [*Kueβ*] adlandırılan şəhər vaxtı ilə [*Kьieβь*] kimi səslənirdi.

Əgər yuxarıda deyilən fikri təsdiqləsək, onda belə çıxır ki, məsələn, ingilis dilindəki [*weird*] (*qəribə*) sözünə [*grand*] (*iri, yekə*) və ya əksinə desək, onda heç bir mənə dəyişikliyi baş verməz. Aydınır ki, bu fikir tamamilə yalnıdır və bunu da bir çox elmi faktlar əsasında sübut etmək olar.

Vizual formalar və sözlər arasında əlaqənin olmasının sübut etdirilməsinə istiqamətlənmiş təcrübələr arasında E.A.Sapir tərəfindən aparılan kiçik bir təcrübə də diqqətdən kənar qalmamalıdır. Bəzən bunu vizual onomatopeya üzrə aparılan təcrübələrin nəticələri kimi də xarakterizə edirlər. Bu sahədə ilk təcrübələri Usnadzenin aparmasına baxmayaraq, dilçilik tarixində E.A.Sapir və Kohlerin adı daha çox yadda qalmışdır.

Bu məqsədlə E.A.Sapir ingilis dilli iştirakçılara biri kiçik, digəri isə böyük ölçülü iki masanı adlandırmağı xahiş etmişdir. Bunun üçün iştirakçılara iki söz [*Mil*] və [*Mal*] sözləri təklif edilmişdir. 500 nəfər iştirakçı arasında aparılan bu təcrübədə təqribən 80% insan [*Mal*] sözünü iri masaya, yerdə qalanlar isə [*Mil*] sözünü kiçik masaya şamil etmişdilər. O zamandan etibarən bir çox digər tədqiqatçılar da belə bir təcrübəyə müraciət etmiş və demək olar ki, eyni nəticələrlə rastlaşmışlar (57, s.225-239). Qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı təcrübələrin iştirakçıları tamamilə müxtəlif ölkələrdən olan fərqli dil daşıyıcıları idilər.

E.A.Sapirdən dərhal sonra elə həmin ildə Kohler oxşar əsaslarla vizual forma və sözün səs strukturu arasında əlaqənin olmasının müəyyən edilməsi məqsədilə təcrübə

həyata keçirdi. Bu zaman o, şərti olaraq hazırlanmış iki vizual formadan – dairəvi və bucaqlı fiqurlardan istifadə etmiş, onlara [taketa] və [naluma] adlarının verilməsini iştirakçılardan istəmişdir. İştirakçıların böyük əksəriyyəti [naluma] adını dairəvi, [taketa] adını isə bucaqlı forma ilə əlaqələndirmişdi. Təkrar-təkrar bu səpkidə aparılan təcrübələr vizual və səsli strukturlar arasında paralelliyin olmasını sübut etdi.

Xəyalən yaradılmış sözlərin eyni qayda ilə hazırlanmış formalara necə uyğun olduğunu təsəvvür etmək nə qədər asan olsa da, onlar arasında əlaqənin hansı əsaslar üzrə olmasını anlamaq bir o qədər çətindir. Lakin hər bir oxucu üçün yuxarıda adı çəkilən təcrübələri bir qədər geniş şərh etmək üçün bəzi qeydlər də əlavə edilmişdir. Hər hansı bir formanı müəyyən səsə əlaqələndirmək istəyirsinizsə, aşağıdakılara fikir verməlisiniz:

1. Hər hansı bir formanı adlandırmaq tələbi qoyulmuşdursa, bu sözləri, sadəcə olaraq, ürəyinizdə oxumaqla kifayətlənməyin, onları bərkdən səsləndirin;

2. Yalnız səslərin quruluşuna görə formaları adlandırmağa çalışmayın. Vacib olan şey dodaqların, dilin və s. hərəkətidir.

3. Bəzən jestlər, yəni əl hərəkətlərindən istifadə etmək köməyinizə çata bilər. Bu yolla siz hər hansı bir formanı müəyyən səs strukturu ilə əlaqələndirə bilərsiniz.

M.Maqnus qeyd edir ki, dildəki sözlərin iki cür məna aspektləri vardır. Onlardan biri sözün nəyi ifadə etdiyidir ki, burada səslənmə bir o qədər də vacib rol oynamır.

İkinci aspekt (connotative aspect) isə sözün ifadə etdiyi əlavə məna çalarındır ki, burada səslənmə daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

Səslər sözün hər bir aspektinə təsir edir, lakin bu təsir gücü də özlüyündə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Birinci aspektdən danışarkən, müəllif anlayışı nəzərdə tutur. Yəni insan hər hansı bir səs tərkibini götürərək onu müəyyən bir əşyaya, keyfiyyətə, hərəkətə və s. aid edir və beləliklə də ad əmələ gəlir. Bu aspekti Ulman “daxili məna” (inherent meaning), G.Pirs isə “ikonik məna” (iconic meaning) adlandırmışdır (45,s.224). Daxili məna olduqca gizli olub sözün formasında gizlənir.

Birincidən fərqli olaraq ikinci aspekt isə şüuraltı formada yaranır və ümumi psixoloji proseslə əlaqəli olur. Bu tip məna həm də sözün dərinliklərində saxlanılır.

Məsələn, *[gleam]* (parıldamaq, işıqlamaq), *[glimmer]* (parıldamaq, titrək işıq vermək), *[glitter]* (parıldamaq, şəfəq saçmaq), *[glisten]* (parıldamaq, bərq vurmaq) kimi sözlərə nəzər yetirsək, onların eyni bir mənaya malik olduğunu görürük, lakin eyni bir mənanın bu tipli müxtəlif sözlər vasitəsilə ifadə olunması hər şeydən əvvəl konnotativ mənə daşıyır.

XVIII əsrdə yaşamış V. fon Humboldt səs mənasının üç növünü qeyd edirdi. M. Maqnus onları təqlidi sözlər (onomatopoeia), qruplaşdırma və ya fonosemantik assosiasiya və həqiqi ikonizm adlandırır (52, s.93-97).

Sözlərin mənası barəsində danışarkən biz onların nəyi ifadə etdiyini nəzərdə tuturuq. Məsələn, bizdən su sözünün nə demək olduğunu soruşsalar, biz yanımızdakı su kranına işarə edərək oradan axan suyu göstəririk. Gəlin görək sözləri əmələ gətirən səslərin mənası nədən ibarətdir?

Ümumilikdə götürsək, danışan hər bir şəxs sözləri formalaşdıran səslərin bu və ya digər dərəcədə təsirinə məruz qalır. Məhz bu zaman səslərin insanda yaratdığı emosional təsir elə sözlərin də əsas mənası olmuş olur.

Belə müəyyən edilmişdir ki, səslərin bu cür təsirindən bir çoxlarımız xəbərsizik. Hər hansı bir anlayışı qavramaq üçün biz həmin sözün ifadə etdiyi mənanın təsirinə məruz qalmalıyıq. Məhz bu təsir nəticəsində də biz səslərin formalaşdırdığı sözlər vasitəsilə adlanan anlayışların mənalarını qavrayır və onun nə demək olduğunu anlayırıq.

Hal-hazırda dilçilər səs simvolizminin qeyri-fiziki cisimlərlə, daha doğrusu, emosiyalarla əlaqəsinin öyrənilməsi istiqamətində araşdırmalar aparırlar. İlkən nəticələr isə onu göstərir ki, bu sahədə həqiqətən də maraqlı və ümidverici məqamlar üzə çıxır ki, onların da tədqiq olunmasında zərurət vardır. Marka adlarının bir norma rolunu oynadığı iqtisadiyyatda isə bizlərin “beynəlmiləl markalaşma dili” adlandırılan anlayışın araşdırılaraq müəyyən edilməsində və tətbiq edilməsində zərurət daha da önəmli mənə kəsb edir. İndi bir çox Qərb ölkələrində marka adlarının “sehirli gücü”nün öyrənilməsi istiqamətində bir sıra nəzəriyyələrdən istifadə olunur ki, bunlar arasında da səs simvolizmi mühüm yerə malikdir.

Biz eyni zamanda səsi, avazı, intonasiyanı da hiss edirik, lakin bu zaman maraqlı bir sual ortaya çıxır. İntonasiya və səsin avazını dinləyici üzərində hiss etdiyimiz halda nə üçün sözün tərkibindəki səslərin təsiri bizi bir o qədər də maraqlandırmır?

Bunun sadə bir cavabı ondan ibarətdir ki, biz sözlərdən hər hansı bir anlayışa istinad etmək, səsin tonundan isə onun nə ifadə etdiyini bildirmək üçün istifadə edirik.

Ekspressiv nitq səsləri şüurlu şəkildə müəyyən anlayışlarla əlaqələndirilir və beləcə, sözlər formalaşır. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır. Bəs necə olub ki, əcdadlarımız müəyyən nitq səslərini bu və ya digər anlayışlarla əlaqələndirmişlər? Bu suala belə cavab vermək olar: Onlar ya anlayış və nitq səsi arasındakı hər hansı bir əlaqəni hiss etmiş, ya da ki, nitq səslərinin təsirini duyaraq müəyyən səsləri hiss etdikləri qaydada seçərək hər hansı bir anlayışa aid edərək onu adlandırmışlar. Buradan aydın olur ki, cisimlər insanlarda yaratdığı təsir əsasında adlandırılmış və beləcə, həmin anlayışlar təsir yaratmaq qabiliyyətinə malik olmuşlar.

Bütün bu qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, səs simvolizminin müxtəlif formalarda mövcudluğu danılmazdır. Onun ən azından bir dil daxilində mövcud olmasına heç bir şübhə yoxdur. Çoxlu sayda tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, səs simvolizmi müxtəlif dillər arasında da özünü büruzə verir. Universal səs simvolizminin mövcudluğuna gəldikdə, bu sahədə müəyyən mübahisələr meydana çıxır, belə ki, tonal və qeyri-tonal dillər ayrı-ayrı qruplara aid olduqlarından, bu hələ də sual doğuran bir məsələ olaraq qalmaqdadır. Bununla belə, bir sıra dilçilər təkidlə universal səs simvolizminin mövcudluğunu qeyd edirlər. Onlar bu sahədə apardıqları müşahidələr nəticəsində bir sıra arqumentlər irəli sürürlər.

Məsələn, [i] səsinin kiçiklik ifadə etməsini bir çox dilçilər söyləyir və nümunə olaraq ingilis dilində **-ling**, **-let** şəkilçilərini, qədim ingilis dilində **-icel**, yunan dilində **-lein**, **-icellum**, **-iculum** və s. misal göstərirlər.

Kəskin hərəkət və səslər əksər hallarda kipləşən partlayışlı samit səslərlə ifadə olunur. Havada vızıldayan əşya və ya cismin çıxarmış olduğu səs hər hansı bir sürtünən səsləri əks etdirir. Burun samitləri isə bir çox hallarda zəng səsi və ya əks-səda verən səsləri ifadə edir.

[u] səsi əksərən geniş ölçü, yumşaqıq, asta hərəkət və s. ifadə edir.

Bu kimi bir çox misallar universal səs simvolizminin mövcud olması fikrini müdafiə edən dilçilərin əsərlərində üstünlük təşkil edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, “universal” sözü şərti xarakter daşıyır. Universal səs simvolizmi dedikdə, iki və daha artıq dildə mövcud olan simvolizm kimi başa düşülməlidir.

Səs simvolizmi probleminə dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olan digər bir məsələ isə samit və sait səs simvolizmi, yəni fonetik simvolizmin mövcud olmasıdır. Müəyyən edilmişdir ki, səs simvolizmi fonetik deyil, söz səviyyəsində əks olunur.

Əksər tədqiqatçıları düşündürən daha bir məsələ səs simvolizminin real bir fenomen kimi necə izah edilə bilməsidir. Bu sahədə qarmaqarışıqlığın və çətinliyin mövcud olmasını dilçilər özləri də etiraf edirlər.

Məsələn, 1959-cu ildə H.Marçand ingilis dilində sözlərin formalaşmasında səs simvolizmini hərtərəfli tədqiq etməyə başlamış, lakin etiraf etmişdir ki, səs simvolizminin nəyə əsaslandığını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir. Peterfalvinin fikrincə, həmin araşdırma əslində səs simvolizmi faktını sübut etsə də, onu şərh edə bilməmişdir. O, hesab edir ki, səs simvolizmi üçün xüsusi psixoloji əsas mövcuddur. Bu cür fikirlər, əslində dilin yaranması və funksiyası üzrə mövcud olan “mühərrik” nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, mərkəzi sinir-sistemində beyin, qavrayış və dil arasında yaxın bir əlaqə vardır. Səslər və mənalar arasında təbii əlaqə hissəsinə əsaslanan səs simvolizmi də elə bu nəzəriyyənin işarə etdiyi bir faktdır.

R.Yakobson belə hesab edir ki,səs simvolizmi səs və onun ifadə etdiyi məna arasındakı təbii bənzərlikdən yaranır (37, s.25).

Məzmun və forma arasındakı oxşarlıqlardan bəhs edərkən, burada da bir sıra maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Belə ki,bu vaxta qədər bir çox alimlərin diqqət mərkəzindən kənar qalmış bir elm-mifologiya bu sahədə bir çox müəmmalı faktların ortaya çıxmasında böyük rol oynamışdır. Məhz mifologiyanın öyrənilməsindən aydın olur ki, qədim insanlar müəyyən sözləri formalaşdırarkən, onlara kor-koranə tərzdə yanaşmamış, əksinə təbii aləmdə mövcud olan real varlığa onun formasına uyğun olaraq ad vermişlər.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi mənbələrin araşdırılması səs simvolizminin öyrənilməsinin çox qədim zamanlara gedib çıxdığını göstərir. Bu sahədə antik dövr

yunan filoloqlarının maraqlı nəticələr əldə etdiklərini xüsusi qeyd etməliyik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə dilçilik elmi hələ müstəqil elm sahəsi deyildi. O, yunan fəlsəfəsinin tərkib hissəsi idi

Maraqlı bir fakt ondan ibarətdir ki, həm yunan, həm də ərəb əlifbasında başlanğıc və ikinci hərflər, yəni birincidə alfa və beta, ikincidə isə müvafiq olaraq əlif və bə hərfləri qədim türk-şumer tayfalarında həyatın əsas ünsürlərindən birini ifadə edən və başlanğıc rəmzini bildirən öküz bürcünün səmadakı formasının əksini (A); Beta isə bacasından tüstü çıxan damı (B) əks etdirir. Bu, bir daha dillər arasında müəyyən bağlılığın olması deməkdir.

Amerikada yerləşən və dünyanın ən ecazkar şlalələrindən sayılan Niagara adı ilə, şəhvət hissini artıran “Viagra” dərman adı arasında bənzərliyi hiss etməmək olmur. Məlumdur ki, su həyat və yaşayış rəmzidir. Həmin dərman da, müəyyən mənada nəsil artımı və həyatın davam etməsinə rəvac verirsə, onda bu sözlər arasında bağlılıq diqqətdən yayınmamalıdır.

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS SİMVOLİZMİNİN ƏHATƏ ETDİYİ SAHƏLƏR

Səs simvolizminin tarixinə nəzər saldıqdan sonra məlum olur ki, onun tarixi kifayət qədər qədimə gedib çıxır. Bu sahədə araşdırma və tədqiqatlar antik dövrlərdən başlayaraq günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Tədqiqat dairəsinin genişliyi səs simvolizmi məsələsini digər elm sahələrilə də bağlı edir. Ümumiyyətlə elə bir elm sahəsinə rast gəlmək olmaz ki, onun bu və ya digər dərəcədə başqa elm sahələrilə əlaqəsi olmasın, yəni dəqiq və ya humanitar sahəyə aid olub-olmamasından asılı olmayaraq, hər bir elm sahəsi başqa elm sahələrilə bağlıdır. Heç bir elm sahəsi təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyil. Bu cür bağlılıq digər bir tərəfdən də tədqiq edilən elm sahəsinə müxtəlif mövqelərdən yanaşmağa imkan yaradaraq onun tədqiqat dairəsini genişləndirir və müxtəlif aspektlərdən ona yanaşmalar meydana gətirir (40, s.34).

Son zamanlar dil və təfəkkür məsələləri istər dilçilərin, istərsə də psixoloqların diqqət mərkəzində duran məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə XX əsrin 50-ci illərindən sonra bir sıra fenomenlərin araşdırılmasında yeni yaranmış psixolinqvistika köməyə gəlmiş, yaxud ən azından bu sahəyə müraciət etməklə insanda nitqin formalaşması barədə bir çox suallara da cavab tapmaq mümkün olmuşdur.

XX əsrin 50-ci illərində Avropa və Amerikada yaranmaqda olan bir sıra cərəyanlar bu məsələni xüsusi diqqət mərkəzində saxlamışlar. Məsələn, dünya törəmə dilçiliyinin banisi sayılan N.Xomski 1967-ci ildə yazmış olduğu “Dil və təfəkkür” adlı əsərində bu məsələlərdə xüsusilə seçilən dilçi hesab oluna bilər. Əslində bu əsər N.Xomskinin Kaliforniya Universitetində oxuduğu üç mühazirədən ibarətdir. Əsəri təşkil edən hissələr keçmiş, indiki və gələcək adlandırılırdı və bu hissələrdə dilçi dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi barəsində öz fikirlərini əks etdirirdi.

N.Xomski iddia edir ki, dil özü dil qabiliyyəti və dil səriştəsindən ibarətdir və dil qabiliyyəti insana anadan gəlmə verilir. O, hesab edir ki, insanın sonrakı fəaliyyəti onun səriştə və qabiliyyətindən asılı deyil. Məhz bu anadangəlmə bacarıq əsasında da

insan dillər arasında fərqlərin nə dərəcədə böyük olmasından asılı olmayaraq, müxtəlif dillərə asanlıqla yiyələnmə bilir. Bununla belə törəmə dilçiliyi insanın dil aparatının tədqiqinə bir o qədər də dərinlən yanaşmır. Bu da onu funksional dilçilikdən fərqləndirən və onun çatışmazlığını şərtləndirən bir faktdır (41, s.64).

Pristleyin fikrincə, səsləri kateqoriyalar üzrə qruplaşdıraraq aşağıdakı nəticələr əldə edirik:

1. Səslər heç də hər zaman insanlar tərəfindən yaradılmır (düşən əşyalar, maşın və avadanlıqların işləyərkən yaratdığı səs və s.);

2. Bioloji baxımdan məhdud insan səsləri (gülüş, ağrıdan çıxarılan səslər, nəfəs alma və s.).

Bu kateqoriyaya daxil olan səslər bir çox hallarda bir-birilə qarşılıqlı tərzdə də istifadə olunur. Onlardan bəzisi fonoloji sistemdə qəbul edildiyi halda (twinkle - “parıldamaq”), digər bir qismi ondan kənar qalır (tanker - “tankçı”).

Səs simvolizmi məsələsini araşdırılması zamanı bir sıra tədqiqatçılar belə bir sualla özlərinə müraciət etmişlər: Nə üçün biz müəyyən səsləri “qalın” səslər kimi qəbul edirik? Bu kök insanların və ya iri heyvanların qalın səs çıxartması, yoxsa bərk və iri əşyaların yerə düşərkən bərk səslənməsi ilə əlaqəlidir? Hər halda burada ikinci səbəb daha üstündür.

2003-cü ildə BBC-də oxuduğu mühazirələrindən birində V.S.Ramaçandran beyin strukturu və funksiyası üzrə xüsusi tədqiqatlardan bəhs etmişdir. Bu zaman o, insanların müəyyən səsləri rənglər və ya dad formasında əks etdirdiyi sinesteziya barəsində söhbət açmışdır. Sinesteziyanın bir növündə insanlar rəqəm, hərflər, hətta musiqi notlarını da bu və ya digər rənglərlə əlaqələndirmişlər. Tədqiqatlara əsaslanan V.S.Ramaçandran dilin necə yarana biləcəyi barədə bir model təklif etmişdir. Bu nəzəriyyə özlüyündə olduqca maraqlıdır. O, dil daşıyıcılarının metaforaları necə yarada biləcəyini və ya səslərin müəyyən anlayışlara aid metafora rolunun oynaya biləcəyini müəyyən mənada izah edə bilər.

Sinestetik səs simvolizmi isə bu fenomenin psixologiya ilə qırılmaz əlaqədə olduğunu şərtsiz sübut edir. Məhz insan beyninin fəaliyyəti və birbaşa təsiri nəticə-

sində sinestetik səs simvolları formalaşır və biz müəyyən səsləri rənglərlə, rəqəmlərlə və ya şəxslərlə əlaqələndiririk.

Səs simvollarının müxfəlif məqsədlər üçün istifadəsinə gəlincə deməliyik ki, onlar arasında ən geniş istifadə dairəsinə malik olan təqlidi səs simvoludur ki, bu növə aid də saysız-hesabsız nümunələr gətirmək mümkündür. Təqlidi səs simvolizmi dillərdəki fonetik, semantik və s. fərqlərə baxmayaraq, hər bir dildə mövcuddur. Sadəcə olaraq, bu və ya digər bir dildə onun istifadə imkanı və sayı müəyyən fərqlər doğura bilər.

Çin, yapon, koreya və buna bənzər bir sıra dillərdə təqlidi səs simvolizmi hədsiz dərəcədə çoxsaylı olub, geniş aspektlərdə istifadə edilir. Bununla belə, ingilis dilində də bu növ səs simvollarına reklam işi, kino və animasiya sektorunda rast gəlmək mümkündür.

Məlumdur ki, müxtəlif peşə sahələrində səslərdən müəyyən məqsədlərlə istifadə olunur. Şairlər də bu cəhətdən istisna deyillər. Bu zaman onların başlıca məqsədi şeirin ifadə tərzini daha da qüvvətləndirmək və oxucuya daha ekspressiv təsir bağışlamaqdır. Bu zaman istifadə olunan bir sıra müxtəlif üsullar vardır.

Səs simvolizmi məsələsi nəinki ciddi elmi tədqiqatlarda, həm də özəl sektorlar tərəfindən də araşdırılır. Bu tədqiqatlardan belə bir nəticə hasil olur ki, insanlara təsir etmək baxımından səslər olduqca böyük rola malikdirlər. Hətta müəyyən malların satılmasında da onların əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunur. Belə hesab edilir ki, əgər ingilis dili səs simvolları ilə zəngin olmasa idi, reklam şirkətlərində çalışanların gəlir mənbəyi indikindən dəfələrlə aşağı olardı. Daha bir sadə təcrübəyə baxaq:

Təcrübə zamanı iştirakçılara fərqli iki fiqur göstərilib və onları adlandırmaq üçün iki söz verilibdir: *[bouba]* və *[kiki]*. Fiqurlardan biri iti uclu, digəri isə dairəvidir. Görəsən, bunlardan hansı soldakı, hansı isə sağdakı fiqurun adı olacaqdır?

Bu təcrübə zamanı əksəriyyətin verdiyi cavabı nəzərə alsaq, onda görürük ki, onlar soldakı fiquru *[kiki]*, sağdakını isə *[bauba]* adlandırmışlar. Bunu isə onunla əlaqələndirirlər ki, birinci sözdəki bütün samitlər kipləşən-partlayışlı, ikincidəki samitlər isə qoşa dodaq səslərdir. Kipləşən-partlayışlı samitlər adətən kəskin və ağır cisimlərin, dodaq səslər isə daha yumşaq və zərif əşyaların adlandırılmasında istifadə

olunur. Məsələn, “Clorox” marka adı kəskin təmizləyici xüsusiyyətə malik çamaşır tozunun, “Chanel” isə zərif qoxulu ətirin adıdır. Demək, səs simvolizmi, həqiqətən də, marka adlarının formalaşmasında mühüm rola malikdir.

Dilçilikdə səs simvolizminin marka adlarının yaranmasına necə təsir etməsi sahəsində xeyli araşdırma aparılmışdı. Bir neçə il bundan öncə Stanford dilçilərinin rəhbərliyi altında V.Leben samit səslərin müəyyən keyfiyyətlərinin ötürülməsində daha böyük təsirə malik olub-olmamasını öyrənmək üçün bir proqram düşünüb tapmışdı. Bu proqrama əsasən respondentlərdən xahiş edilmişdir ki, onlar üç yeni məhsulu – yarış avtomobilini, kompüter və baş ağrısını aradan qaldıran dərmanı yeni adlarla adlandırsınlar. Müxtəlif dilçilərin apardığı bu tipli təcrübələrin nəticələri olduqca maraqlı olmuş və səs simvolizminin bu sahədə rolunun vacibliyi bir daha vurğulanmışdır.

1972-ci ildə isə “Yeni ticarət nişanlarını necə adlandırmalı” adlı kitabın müəllifləri A.Robert və İ.Ros kompüter vasitəsilə [*bils*], [*camfo*], [*vig*], [*quax*] kimi adlar icad etmiş və respondentlərdən xahiş etmişlər ki, bu adların hansının səhər yeməyi məhsulları, hansının isə paltar yuyan toz adları olduğunu müəyyən etsinlər. Tədqiqatçılar müəyyən etdilər ki, bir hecalı və [s] səsi ilə bitən sözlər ([*Bils*]) əksər hallarda səhər yeməyi məhsulunun adı kimi, tək halda olan sözlər isə ([*Vig*], [*Quax*]) paltar yuyan məhsulunun adı olaraq qəbul edilmişdir .

Müasir dövrümüzdə səs simvolizminin işlənmə sahələrindən biri də müasir ədəbiyyatdır. Son zamanlar bir çox şairlər oxucunun diqqətini müəyyən bir fikrə yönəltmək və onda emosional hisslər oyatmaq məqsədilə səs simvollarından geniş istifadə edirlər. Bu halda istifadə edilən səs simvolları ya ifadə etdiyi anlayışlardan uzaqlaşdırılır, ya da onunla əlaqəsi zəiflədir.

Bir sıra natiqlər və siyasətçilər üçün Səs simvolizminin faydalı ola biləcəyini söyləyənlər qeyd edirlər ki, bu sahəyə dərinlən bələd olan şəxslər dinləyicinin diqqətini həmin sözlərlə cəlb edə bilirlər. Çünki onlar səslərin insan üzərində hansı təsirə malik olduğunu bilirlər. Məsələn, dairəvilik ifadə edən bir sıra sözlərə baxaq: *bagel*, *bale*, *ball*, *balloon*, *bangle*, *bead*, *bell*, *belly*, *berry*, *bladder*, *blimp*, *blip*, *blister*, *bloat*, *blob*, *blotch*, *bobbin*, *boulder*, *bowl*, *bulb*, *bulge*, *button*. Burada diqqətimizi cəlb edən

fakt bu oldu ki, bu sözlərin hamısı [b] samitilə başlayır. Mahir natiqlər bunlardan asanlıqla istifadə edərək publikanı ələ ala bilirlər.

Müasir dövrdə səs simvolizmindən brend marka adlarının yaradılmasında geniş istifadə olunur. Maşın adlarının yaradılmasında da bu özünü göstərir. Məsələn, böyük və güclü təkərləri olan maşınlara Hummer, Tundra (Toyoto), kiçik maşınlara isə Prius (Toyoto), Twingo (Renault) adlarının verilməsi səs simvolizminin təsirinin göstəricisidir.

Yeni məhsul istehsalında və onun adlandırılmasında da səs simvolizmindən istifadə edilir. Psixologiya üzrə professor Barbara Malt apardığı müşahidələrdən belə nəticəyə gəlmişdir ki, daha bahalı dondurmaların adı arxa saitlərlə olan sözlərdən ibarət olur: *rocky road*, *Jamoca almond fudge*, *chocolate* və s. Çipsi adlarında isə ön saitlərdən istifadə edilir: *Cheezlts*, *Rits*, *Krispy* və s.

Səs simvollarının istifadəsi sosial amillərə də bağlıdır. İnsan adlarının yaranması, təxəllüslərin verilməsi və s. kimi proseslər zamanı səslərin (səs birləşmələrinin) müəyyən məna ifadə etmək imkanı, onların müəyyən məqamda səslənmə tərzini və s. əhəmiyyətli rol oynayır.

Səs simvolizmi sahəsində son zamanlar aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə bir fikir də yaranmışdır ki, səs simvolizmi xüsusi adların, daha dəqiq desək, insan adlarının formalaşdırılmasında da təsirsiz ötürmüşdür.

İngilis dilli valideyinlər yeni doğulmuş övladlarına ad seçərkən bu adın tərkibindəki səsi, bu adın qısaltıldıqca necə səslənəcəyini, eləcə də onun soyad və ata adı ilə nə tərzdə uyğunluq təşkil edəcəyini nəzərə almağa çalışırlar. Lakin kişi və qadın adlarının verilməsində fərqlər özünü göstərir. Belə ki, ingilis dilində kişi adlarının əksəriyyətində vurğu ilk hecaya düşür. Məsələn, *Jonathan*, *Peter* və s. Qadın adlarında isə bu göstərici aşağıdır.

Xüsusi adlardan bəhs edərkən təxəllüsləri də qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu adlar yaradıldıqca linqvistik qaydalar bir növ pozulur, daha doğrusu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu adların səslənişinin cəmiyyətdə bəyənilib-bəyənilməyəcəyinə bir o qədər də diqqət yetirilmir. Bu adların yaranmasında daha sadə və qeyri-rəsmi faktor-

lar özünü göstərir. Müəyyən mənada yaradıcılıq məhsulu olan təxəllüslər səs simvol-
larının işlənmə zənginliyi ilə xarakterikdirlər (42, s.8-12).

2.1. Səs simvolizminin əsas sahələri

Səs simvolizminin real ünsiyyət prosesində işlənməsi müxtəlif formalarda özünü göstərir. Hər hansı bir vahid dil daxilində onun mövcudluğu ilə bağlı şübhələr getdikcə azalır. Səs simvolizminin müxtəlif dillər arasında da yayılmış olması çoxlu sayda tədqiqatlarla sübuta yetirilmişdir.

Maqнусun bölgüsünə əsasən ikonizm adlanan səs simvolizmi özündə dörd əsas tipoloji növü birləşdirir.

1. Real səs simvolizmi;
2. Təqlidi səs simvolizmi;
3. Sinestetik səs simvolizmi;
4. Fonestetik səs simvolizmi;

Bütövlükdə, akustik prosesləri təşkil edən səsləri öz keyfiyyətinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- 1) Fiziki proseslərin təsiri nəticəsində yaranan səslər.
- 2) Bioloji proseslərin təsiri nəticəsində yaranan səslər.
- 3) Fizioloji-akustik proseslərin təsiri ilə yaranan səslər.

Fiziki proseslərin təsiri ilə yaranan səslər təbiət səsləridir: *göyün gurultusu, ildırım şaqqıtısı, suyun şırıltısı, küləyin vıyılması* və s.

Bioloji proseslərin təsiri altında yaranan səslər də təbiət səsləridir: *inəyin böyürtüsü, qoyun mələrtisi, quş civiltisi, cücələrin cırıltısı* və s.

Fizioloji-akustik proseslərin təsiri ilə yaranan səslərə insanların nitq zamanı tələffüz etdiyi səslər daxildir. Bu cür səslər öz keyfiyyətinə görə digər qeyd olunmuş səslərdən fərqlənir. Belə ki, nitq səsləri xüsusi tələffüz şəraitinə malikdir. Fiziki və bioloji təsirlər nəticəsində yaranmış səslər xüsusi tələffüz şəraitinə malik deyil. İnsanın nitq prosesində tələffüz etdiyi səslər müstəqilləşir və mənalı vahidə çevrilir. Digər səslər isə mənalı vahid olmur. Fiziki və bioloji səslər insan nitqində təqlidi

yolla mənimsənilir. İnsan nitqi həmin səslərdən imitativ səslər əmələ gətirir. Məsələn, *gurr, şırr, məə* və s. (23,s.4)

Real səs simvolizmi dildə əksər hallarda danışanın daxili vəziyyətini əks etdirmək məqsədi ilə işlədilir. Bu səs simvollarına nümunə olaraq [*growling*] – *mırdanma*, [*hicouph*] - *hiçqırma*, [*mourn*] - *ağlama*, [*cough*] - *öskürmə* və s. göstərə bilərik. Real səs simvolizmi özündə **ekspressiv səs simvolizmini** də birləşdirir.

Real səs simvolizmi daha çox heyvanlar aləmində istifadə edilir və onu öyrənməyin daha bir əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, dilin primitiv formadan indiki, daha doğrusu inkişaf etmiş formaya necə gəlib çatdığını izləmək mümkündür. Bu cür səslər təkcə heyvanlarla bağlı deyil. Belə ki, insanların da həyat fəaliyyəti zamanı yaratmış olduğu səslər də real səs simvolizminə daxildir. Lakin bu səslərin söz olması üçün onların fonetik tərkibi olmalıdır. Bu o deməkdir ki, həmin səslər fonem vasitəsi ilə ifadə olunmalıdırlar.

Səs simvolizminin ən geniş yayılmış növü **təqlidi səs simvolizmidir**. Bu sahə səs təqlidi ilə məşğul olan bir sahədir. Təqlidi səs simvolizmi təbiətdə mövcud olan, səslənən və eşidilən səsləri təqlid edir. Daha doğrusu, bu növ səs simvollarının tərkibinə daxil olan səslər təbiətdəki bu və ya digər səslə eyni cür səslənir. Təqlidi səs simvolizmi dilçilik ədəbiyyatında əksər hallarda ümumi bir sözlə - onomatopeya adlandırılır (43, s.472). Dilçilikdə “təqlidi sözlər” əvəzinə eyni dil hadisəsini bildirmək üçün “mimemlər”, “mimeoqrafik sözlər”, “onomatopoetik sözlər” və s. terminlər işlədilir.

Təqlidi sözlərin səs tərkibinin obyektiv varlığa uyğunluğu barəsində fikir müxtəlifliyi mövcuddur. V.Pizani təqlidi sözləri söz hesab etmir. B.Xal isə hətta onlardan yaranan isim və felləri də söz hesab etmir (14, s.93). A.A.Reformatskinin fikri isə bu barədə ardıcıl deyil. Belə ki, o, “Введвние в языкознание” adlı əsərində təqlidi sözlərə iki cür yanaşır: 1) Dildə təqlidi sözlərin varlığını inkar etmək olmaz. 2) Dildə sözlərin tiplərindən danışarkən təqlidi sözləri unudur (14, s.93).

Təqlidi sözləri dilin tərkibindən çıxaran dilçilər əsas səbəb kimi belə sözlərin məfhum bildirməməsini, morfoloji əlamətlərinin olmamasını irəli sürürlər. Təqlidi sözlər məfhum bildirməsə də, onların söz olmaması barədə dəqiq sübut yoxdur.

Təqlidi sözlərin semantikasının spesifikliyi ondadır ki, bunlarla səs təsəvvürləri ifadə edilir (14, s.95).

Təqlidi səs simvolizminə misal olaraq [*whish*] - *fit çalmaq*, [*tap*] - *yüngül zərbə*, [*bang*] - *ağır zərbə*, [*cuckoo*] - *quqquldama*, [*rustle*] - *xışiltı* və s. göstərmək olar. Bu növ səs simvolizmi, demək olar ki, bütün dünya dillərində mövcuddur, bununla belə, müxtəlif dillər fərqli quruluşa və səs tərkibinə malik olduqlarından, təqlidi səs simvolizminin də ayrı-ayrı dillərdə ifadə və səslənmə tərzində də rəngarəng şəkildə nəzərə çarpır.

Təqlidi səs simvolları təbiətdəki təhlükəli, narahat, vəhşi səslərdən başlayaraq təhlükəsiz, rahat və sakit səslərə qədər müxtəlif növlərdə sıralana bilər. Vəhşi səsləri əks etdirən səs simvolizminə nümunə kimi [*frrpp*] səs axınıni göstərə bilərik. Belə sözlər lüğətlərdə verilmir və bir çox hallarda, filmlərdə, komikslərdə, cizgi filmlərində istifadə edilir.

Sakit və rahat təbiət səslərini ifadə edən təqlidi səs simvollarına misal kimi isə [*click*] (*cəh-cəh vurma*) sözünü göstərmək olar. Bu tipli sözlərin yazıda istifadəsi qəbul edilir. Bir çox bədii əsərlərdə, eləcə də poeziya nümunələrində bu tipli sözlərə geniş rast gəlmək mümkündür. Bundan başqa dildə təqlidi səs simvolizmi real səs simvolizminə nisbətən daha geniş qrammatik göstəriciyə malik fərqli istifadə dairəsinə malikdir. Məsələn, [*click*] səs simvolizmi ingilis dilinin qrammatikasında həm isim, həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi işləyə bilər. Bundan başqa həmin söz “quş” və ya “quşbeyin” adam mənalarını da verə bilər.

Semantik müxtəlifliyinə görə təqlidi sözlər özləri iki qrupa ayrılır:

1) Səs təqlidi sözləri: *miyo, mo, məə, şırr, vızz, part, pıq, vıyy* və s. bu cür sözlər qulaqla-əşitmə üzvü ilə əlaqədardır. Səs təqlidi sözlərində sözün səslənməsi ilə onun mənası arasında birbaşa əlaqə vardır. Sanki səs təqlidi sözü yamsılanan sözün özü olur. Bu cür sözlərin hamısından isim və fel düzəlidir.

2) Obraz təqlidi sözləri və ya obrazlı təqlidi sözlər: *bıldır-bıldır, cildir-cildir, par-par, xımur-xımur, maddım-maddım, çilik-çilik, dıbır-dıbır* və s. Bu cür sözlər xarici aləmin cisim və hadisələri, insanın psixoloji vəziyyəti və s. haqqında təsəvvürlər nəticəsində formalaşır. Belə sözlərdə obrazlılıq, konkretlik aparıcıdır. Bu cür

sözlərdə məfhumilikdən daha çox hadisələrin obrazlı əksi əsas yer tutur. Obraz təqlidi sözlərində işarələyən ilə işarələnən arasında bilavasitə əlaqə yoxdur. Belə sözlərdən nə analitik, nə də sintetik yolla fel düzəlmir. Onlar adətən əsas fellərlə birləşərək frazeoloji tərkib əmələ gətirirlər (14, s.98).

Yuxarıda sadalanan növlərdən başqa bəzi dillərdə təqlidi sözlər və adi sözlər arasında ortaq mövqeyə malik bir qrup sözlərə də rast gəlmək olar. Bunlara fenomenim və psixomimlər deyilir. Fenomimlər və psixomimlər “səssiz” vəziyyətləri və anlayışları bildirir və bir sıra dillərdə (məsələn, yapon dilində) hələ uşaq vaxtından qavranılaraq öyrənilir. Fenomimlər xarici fenomenləri, psixomimlər isə psixoloji vəziyyətləri təsvir edir. Hesab edilir ki, bu sözlər müxtəlif hisslərin ifadə olunmasında adi sözlərə nisbətən daha təsirlidirlər. Lakin bu sözlərdən yalnız uşaqlar deyil, həm də böyüklər istifadə edirlər. Rəsmi yazışmalarda da onlardan istifadə olunur. Yapon və koreya dilində bu cür sözlər daha çoxdur.

Dil elə bir fenomendir ki, onun necə sürətlə inkişaf etdiyini və dəyişdiyini bəzən həmin dilin daşıyıcıları belə hiss etmirlər. Məsələn, ABŞ-ın müxtəlif ştatlarında yaşayan insanlar eyni bir sözü olduqca fərqli tərzdə tələffüz edə bilirlər. Avstraliyanın bəzi hissələrində yaşayan insanlar dili o qədər dəyişdirirlər ki, buranı tərk edib getmiş hər hansı birisi 50 ildən sonra geriye dönsə, ailəsinin danışdığı dili tam olaraq anlaya bilməz.

Səslər və onların ifadə etdiyi məna arasında bu və ya digər bir əlaqə reallıqda mövcuddur. Məhz, bu cəhətdən səs simvolizminin xüsusi bir növünü-təqlidi səs simvolizmini xüsusi olaraq qeyd edirlər. Səs birbaşa olaraq təqlidi simvol deyil, həmin simvollar onun referentinin ortaq şəkildə malik olduğu keyfiyyətə işarə edən bir simvoldur. Müəyyən anlayışı ifadə etmək üçün insanlar elə simvol seçirlər ki, o, adlandırılan hər hansı bir referentin insan beynində yaratdığı təəssürata daha yaxın səslənmə əmələ gətirsin.

Səs simvollarına bəzən ideofonlar da deyilir. İdeofon müəyyən hissi qavrayışların - səs, hərəkət, rəng, qoxu və s.-nin canlı təəssüratını yaratmaq məqsədilə istifadə edilən sözlərdir (47,s.156). İdeofonlardan ibarət söz qrupları fonosemantik təbiətə

malikdir. Bu da onu göstərir ki, bu sözlər qrammatik sözlər olmayıb əsasən məna və forma arasında əlaqə nəticəsində əmələ gəlirlər (42, s.9).

Tarixi araşdırmalara nəzər salsaq, görürük ki, linqvistikada səs simvollarına (ideofonlara) mistik, anlaşılmaz sözlər kimi baxılmışdır. Voeltz və Kilian-Hatz belə güman edirlər ki, bu, yanaşma ona görədir ki, ideofonlar adətən dildə olan ənənəvi sərhədləri aşaraq artıq müəyyən olunmuş qrammatik bölgü üçün, belə desək, problem yaradır (47, s.234).

Səs simvolları hissi baxımdan qavranıla bilən hadisələrin bu və ya digər aspektlərini əks etdirir. Bəzi dilçilər (məsələn, Kilian-Hatz, Kok) hesab edirlər ki, səs simvolları bütöv bir fikri ifadə edir və beləliklə də cümlə rolunu oynaya bilirlər. (47, s.234). Lakin bir çox dillərdə aparılan araşdırmalar sübut etmişdir ki, bu fikir yanlışdır (47, s.265). Sadəcə olaraq, səs simvolları digər nitq hissələrinə daxil olan sözlər kimi cümlənin formalaşmasında iştirak edə bilirlər. Səs simvollarının cümlə ola bilməsi fikri isə yalnızca onların istifadə xüsusiyyətlərinin müxtəlif dillərdə özünəməxsus tərzdə olmasıdır (47, s.267).

Səs simvolları istifadə konteksti baxımından da fərqlənirlər. Bir sıra dillərdə onlar əsasən danışmaq dilində işlənir və yazılı nitqdə onlara nadir hallarda rast gəlmək olur. Digər qrup dillərdə isə səs simvolları istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə sərbəst şəkildə istifadə edilə bilirlər. Bu kimi dillər içərisində yapon dili üstünlük təşkil edir (42, s.273-275).

Səs simvolizminin növləri içərisində alliterasiya xüsusilə seçilir. Alliterasiya samit səslərin təkrarı olub nitqə xüsusi ritm və melodiya effekti vermək məqsədi ilə istifadə edilir. Bu növ səs simvolizminə daha çox şeir parçalarında rast gəlmək mümkündür. Alliterasiya zamanı təkrarlanan səslər (samitlər) ardıcılıqla, xüsusən də bir-birinin ardınca gələn sözlərdə işlədilir. Məsələn,

Deep into the darkness peering, long I stood there wondering, fearing...

Dərin qaranlığa diqqətlə baxaraq, maraqlı içində və qorxaraq orada uzun müddət dayanmışam (İngilis dilindən tərcümə bizimdir).

Bu misrada [d] səsi bir neçə dəfə təkrarlanmaqla bir növ ritmik və musiqili çalar əmələ gətirir.

Belə bir faktı da qəbul etmək lazımdır ki, səslər insana həzz duyğusu bəxş etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Biz bu və ya digər səslərdən istifadə etməklə mahnılar oxuyur, nümayişlər zamanı çoxsaylı şüarlar səsləndirir, nəvazişli sözlər söyləyirik və s.

Səs simvollarının müxtəlif nümunələrinə bir çox dillərdə olduğu kimi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı yaradıcılığında da təsadüf edilir. Qədim əcdadlarımızın əmək nəğmələri, ağlar, bənzətmələr, holavarlar, sayaçı sözləri və s. kimi nümunələrdə səslərin müəyyən təsir ifadə etmək imkanına rast gəlmək mümkündür. Səs simvolizminin ümumən psixologiya ilə bağlı olması faktı artıq məlumdur. Lakin bu fenomenin müəyyən bir növü (sinestetik səs simvolizmi) sırf psixoloji faktorlar nəticəsində əmələ gəlir və bu növün tədqiq edilməsi də psixolinqvistik çərçivədə mümkün olur.

Bir sözlə, dilçilik elmində bir çox mübahisəli və dolaşiq fikirlərə səbəb olan səs simvolizmi fenomeni hər hansı bir səsin irsi mənə daşımaq xüsusiyyətini və ya mənə ifadə edən sözlərdəki səslərin eyni ilə tələffüz edilməsini araşdıran bir sahə olaraq qəbul olunur. Canlı danışiq dilində insanın ani bir duyğu nəticəsində (ağrı, hirs, hıçqırıq və s.) çıxartdığı bir çox səslər vardır ki, onlar da birləşərək sərbəst sözlər yaradır və həmin sözlər tərkibinə daxil olan səslərlə əlaqəli olur. Belə halda bədənin daxili vəziyyətindən və beyindən asılı olaraq səslər özünəməxsus mənalar daşıyır. Məsələn, beləliklə də, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, səs simvolizmi və onun müxtəlif növləri sözlərin mənası və onlardakı səs quruluşu arasındakı təbii əlaqə vasitəsidir.

2.2. Real səs simvolizminin xüsusiyyətləri

Səs simvolizminin digər bir növünü də real səs simvolizmi təşkil edir. Bu növə başqa sözlə ifadəli (expressive) səs simvolizmi də deyilir. Real səs simvolizmi dedikdə, danışanın daxili vəziyyətini ifadə edərkən istifadə etdiyi səslər başa düşülür.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə ekspressivizm dedikdə sözlərin ifadə etdiyi mənalara uyğunluq səviyyəsi nəzərdə tutulur.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ingilis dilində danışan sadə insanlar 96% hallarda maksimum 737 sözdən istifadə edirlər və ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin 1/3-nin mənşəyi məlum deyil (42,s.10). Mənşələrinin naməlum olması faktına əlavə olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir

çox sözlər məhz bu və ya digər ekspressiv mənanı ifadə etmək məqsədilə yaradılmışlar. Bu sözlərə misal kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

[bay] - (1. körfəz; 2. dəfnə ağacı; 3. it hürməsi)

[bound] - (1. səhrəd, hüdud; 2. tullanmaq)

[blubber] - (hönkürmək, bağırmaq)

[bluster] - (guruldamaq, vıyıldamaq)

[blob] - (1. ləkə salmaq; 2. rəng ləkəsi)

[bob] - (1. yellənmək; 2. tullanmaq)

[bomb] - (bombalamaq, qumbara atmaq)

[charm] - (cazibə, lətafət, füsunkarlıq)

[chatter] - (1. boşboğazlıq etmək; 2. şırıltı ilə axmaq)

[chuck] - (atmaq, tullanmaq)

[clap] - (əl çalmaq, alqışlamaq, vurmaq)

[clash] - (1. vurmaq, döyəcəlmək; 2. toqquşmaq)

[crane] - (1. uzatmaq; 2. tərəddüd etmək; 3. kranla yük qaldırmaq)

[crisp] - (1. xırıldamaq; 2. burmaq)

[smack] - (dadı olmaq, hiss etmək)

[smash] - (sınmaq, parçalanmaq)

[spit] - (1. tüpürmək; 2. tökülmək)

[spout] - (sel kimi axmaq, fəvvarə vurmaq)

[sputter] - (1. tüpürmək; 2. cızıldamaq)

[slush] - (1. üstünə əndərmək; 2. palçıqla yerimək) (Faktlar Abdullayeva

Fialənin avtoreferatından götürülmüşdür).

Bu siyahını uzatmaq da mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, ekspressiv mənə daşıyan bu sözlər heç də təbiət səslərini təqlid etmək yolu ilə yaranmayıb.

Real səs simvolizmi insanın bu və digər fizioloji hərəkətləri ilə bağlı olaraq meydana gələn sözlərdir. Bu cür sözlər sanki hadisənin özü kimi təzahür edir. Real səs simvolizminə daxil olan sözlər dilxarici hadisələr ilə linqvistik hadisələr arasında orta mövqe tuturlar. İnsan müəyyən hərəkətlər edir, bu zaman müxtəlif səslər çıxarır. Lakin hələ bu cür səslər fonematik səciyyə daşımır. Bunlar hələ üzvlənməmiş sinkre-

tik səslərdir. Bunlara misal olaraq insanın su içən zaman, udqunan zaman çıxarılan səsləri göstərmək olar. Lakin bunların söz olması üçün həmin səslərin fonemlər vasitəsilə təsvir edilməsi lazımdır: [*hort*] *hort-hort* (ilə su içmək) *hıq-hq* (ilə udqunmaq)

İnsanın iyrenməsinə (*fu//pu//fi*); qusmasını (*ö//öy*); bir şeyi udmasını (*hap*); tullanmasını (*hop//hopp*); narazı qalmasını (*nırç*); yatanda nəfəs almasını (*xıxx*); su və digər mayelər içməsinə əks etdirən real səs simvolizmi nümunələri var. Lakin bu kimi sözlərin hamısı müstəqil deyil. Belə ki, bəzi real səs simvolizminə daxil olan sözlər ayrılıqda işlənmir. Onlar müxtəlif isim və fellərin kökünü təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *asqırmaq*, *pıçıldamaq*, *ıyləmək*, *hortuldamaq*, *öskürmək*, *tüfürmək*, *çeynəmək*, *kəkələmək*, *əmmək*, *yalamaq* felləri, *nıtq* və *pəltək* isimləri real səs köklərindən düzəldilmişdir (6, s.4).

Real səs simvolizmi əsasən insanla bağlı olaraq yaranır. Məhz buna görə də bu cür sözlər kəmiyyətə çoxdur. Bu cür sözləri bir neçə qrupda müəyyənləşdirə bilərik:

1) İnsanın danışmaq cihazı ilə bağlı olub, iradi işlənən real səs simvolizmi: *hi-hi-hi*, *ha-ha-ha*, *qah-qah* (güləndə); *inqa-inqa*, *ay-ay-ay*, *uhu-uhu-uhu*, *öhö-öhö-öhö*, *ih-ihi-ihi* (ağlayanda); *març-març* (öpüşəndə); *puf* (yorulanda); *huuh* (dincələndə); *pfu-pfu* (çayı, xörəyi soyudanda) və s.

2) İnsanın danışmaq cihazı ilə bağlı olub, qeyri-iradi işlənir: *hay..*, *hıyy*, *ə-həh* (qorxub yuxudan ayılanda); *həh-əh* (əsnəyəndə); *əp-çi*, *həp-çi* (asqıranda); *qurt-qurt*, *qul-qul* (içəndə); *əhəəə*, *öhö-öhö-öhö-öhö* (öskürəndə); *ı-ı-ı*, *ı-ıı*, *ıh-ıh*, *ınn* (inildəyəndə) və s.

3) İnsanın danışmaq cihazları ilə bağlı olmayıb, yalnız onun həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olan real səs simvolizmi: *tap-tap*, *tap-tup*, *tap-tarap*, *tuq-tuq* (ayaq səsləri); *şaraq-ha-şaraq* (təsbeh səsi); *şap*, *şarp* (şapalaq); *çap-çap-çap* (alqış) və s. (14,s.100).

Müvafiq olaraq İngilis dilində də real səs simvolizminə aid çoxlu nümunələr vermək olar:

burp//belch (gəyirmək)

cough (öskürmək)

hiccup/hiccough (hıçqırmaq)

groan (inildəmək, zarıldamaq)

giggle (istehza ilə gülmək, hırıltı)

pant (tövşümə)

puff (tövşümə, ləhləmə)

sniff (fısıldamaq; iyləmək)

sneeze (asqırmaq)

snore (xoruldamaq)

sigh (köksünü ötürmək, iç çəkmək)

yawn (əsnəmək)

yelp (zingilti)

whisper (pıçıltı)

Verilən nümunələrdən görünür ki, müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində real səs simvolizminə aid nümunələr eyni səsləri bildirsə də fonetik tərkibcə bir-birindən fərqlənirlər. Bunun səbəblərindən biri bu dil daşıyıcılarının fərqli danışmaq cihazına malik olmasıdır.

Real səs simvolizmi dedikdə həm də ekspressiv səs simvolizmi də nəzərdə tutulur. Bu zaman insanın hər hansı bir təsir nəticəsində çıxardığı səslər nəzərdə tutulur. Yuxarıda Azərbaycan dilində real səs simvolizminə aid verilən nümunələrdə ekspressiv səs simvolizminə aid nümunələr də yer alıb. İngilis dilində bu cür sözlərə daha çox rast gəlmək olur. Gündəlik danışmaq zamanı belə ingilislər ekspressiv sözlərdən geniş istifadə edirlər:

ah (yüngüllük və həzz ifadə edəndə)

ahem (diqqəti cəlb etmək üçün)

aye (razılıq bildirmək üçün)

blah (narazılıq bildirmək üçün)

feh (məyusluq bildirəndə)

ha-ha, hee-hee (güləndə)

hey (təəccüb bildirəndə və diqqəti cəlb etmək üçün)

mm-hmm (təsdiqləyəndə, razılaşıanda)

mwah (öpəndə)

oops (səhv edəndə)

uh-huh (təsdiqləmə və razılıq)

uh-uh (inkar edəndə)

İngilis dilinin Amerika və Britaniya variantları arasında aparılan digər bir araşdırma obyektləri [*uh-huh, uh-hn, uh-mm, uh-uhmm, un-hn, uh-uh, və uhh-uhh*] kimi nidalar olmuşlar. Bu kiçik sözlərin tərkibindəki səslərin ayrı-ayrı mənalar ifadə etmək xüsusiyyətlərinə baxaq:

1. [**m**] danışan mövzusunun dərin mənə daşdığına və onu düşünməyə vadar etdiyinə işarə edir (*myeah, mm-hm və s.*)
2. [**h**] səsi tənginəfəslik, danışanın söhbətdə aktiv şəkildə iştirak etdiyinə işarədir.
3. Ciyiltili səslər danışanın söhbətə bir o qədər də diqqətlə yanaşmadığını göstərir.
4. Təkrarlar isə danışanın deməyə hər hansı bir sözü olmadığına işarə edir. Bu bənzər nümunələrə təxminən 316 danışmaq dilində rast gəlinmişdir

Yuxarıda qeyd etdim ki, real səs simvolizmi müqayisə olunan dillərdə fərqli səs tərkibinə görə fərqlənir. Lakin bunu bütün sözlərə aid etmək olmaz. Xüsusilə də ekspressiv səs simvolizminin nümunələrinə fikir versək görürük ki, bəzi sözlərin səs tərkibi bir-birinə çox yaxındır. Məsələn, Azərbaycan dilində öpməklə bağlı yaranan “*maç/mua*” sözü ingilis dilində “*mwah*” sözü kimi özünü göstərir.

Real səs simvolizmi dilin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, real səs simvolizminə aid olan sözlər konversiya yolu ilə bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçə bilirlər: *cough (n) - to cough (v); laugh (n) - to laugh (v); hiss (n) - to hiss (v)* və s. Azərbaycan dilində isə bu proses real səs simvollarında bir qədər fərqli olur. Bu cür sözlər insanın fiziki-bioloji faktlarını ifadə edir: *nırç, mış, nıqq, qığ* və s. kimi sözlərə **-ıltı, -ul, -ılda** şəkilçiləri artırmaqla isim və fel düzəltmək olur.

Uşaqların yatdığı otaqdan neçə növ mışıltı eşidilirdi. (S.Əhmədov)

Bilirsən uşaq qığılısını, uşaq gülüşünü necə xoşlayıram! (H.İbrahimov)

Bəzən eyni bir söz müxtəlif mənalar daşdığından real səs simvolizminə daxil olan sözlərdə dəqiq mənə mətn və situasiya ilə müəyyən olunur. “*Lal Hüseyin nırç etdi*” (*M.İbrahimov*) – cümləsində ilk baxışdan “*nırç*” sözünün inkar, təəccüb, heyrət, hədə, razılıq və s. ifadə etməsi məlum olmur. Bu müxtəlifliyin səbəbi danışan şəxsin əhval-ruhiyyəsi, mədəniyyəti, yaşı, cinsi, sağlamlığı, səs tellərinin vəziyyəti və s. ola bilər. Bu

onu göstərir ki, bu cür sözlər çox mənalıdır, eyni səs tərkibi müxtəlif hadisələri bildirmək üçün istifadə edilə bilər. Çoxmənalılıq dildə aydınlıq və dəqiqliyi azaltsa da, ekspressiv funksiya daşıyır. Onların mənası mətn daxilində dəqiqləşir (6, s.13-14).

Bir qisim sözlər əksər hallarda təfəkkürün sintetik ifadəsinə xidmət edir. Cümlədə bu cür sözlər atributiv vəzifə daşıyır və dəqiqləşdirici söz kimi çıxış edir.

Araq stəkanını....qurtaqurt başına çəkdi. (Mir Cəlal)

Ümumxalq səciyyəsi daşıyan sözlər isə eyni cür – eyni mənada başa düşülür. Məsələn, *ha-ha-ha; öhö-öhö; març, qəh-qəh.*

2.3. Təqlidi səs simvolizminin əsas xüsusiyyətləri

Səs simvolizminin geniş yayılmış növlərindən biri də təqlidi səs simvolizmidir. Adətən səs simvolizmi dedikdə ilk olaraq təqlidi sözlər haqqında düşünürük. Təbiətdə əks-sədaların yaranması prosesinin mahiyyəti fiziki hadisə kimi dərinlən öyrənilmişdir. Belə ki, canlı aləmin yaratdığı səslər müəyyən şəraitdə səs dalğalarının resonans yaratması ilə təkrarlanır. Bu da exoların yaranmasına səbəb olur. Təqlidi səs simvolizmi dedikdə, onomatopeyadan istifadə olunması nəzərdə tutulur. Təqlidi səs simvol-ları faktiki olaraq eşidilən səsi təqlid edir, lakin bu zaman onun əsl komponentini əmələ gətirən nitq səsləri təqlid edilən təbiət səsini yalnız dumanlı tərzdə əks etdirə bilər. Onomatopeya səslərin dildəki sait və samitlər vasitəsilə təqlididir, ona görə də bura yalnızca təbiət səslərini yamsılayan və ya müəyyən gizli yolla bu səslərin təqlidindən yaranan sözlər aid edilir.

Hər bir dildə bir qrup sözlər var ki, onlar təbii səslərin təqlidi ilə yaranır. Bu cür səslər üslubi vasitə kimi “onomatopoeia” və ya exoizmlər adlanır. Bu sözlər təbiət-dəki səslərin dilə nüfuz etməsi nəticəsində dildə təşəkkül tapmışdır. İngilis və Azərbaycan dilində canlı aləmdəki insanların, heyvanların, quşların, hətta suyun hərəkəti zamanı çıxardığı səsləri mənə baxımından əks etdirən təqlidi sözlər vardır ki, onlar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rol oynayırlar.

Geniş qəbul olunan fikrə əsasən, sözdə məzmun və forma arasında əlaqə şərti xarakter daşdığı üçün hər hansı bir sözü eşidərkən biz dərhal onun mənasını anlaya bilmərik. Lakin təqlidi sözlər bu baxımdan istisna təşkil edir. Bu cür sözlər, adətən,

təbiət səslərini təqlid etdiyi üçün biz onları asanlıqla başa düşürük. Belə sözlərdə forma və məzmun arasındakı əlaqə asanlıqla özünü göstərir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə də, təqlidi sözlər doğma dilin mənimsənilməsində də mühüm rol oynayırlar. Belə ki, uşaq dil açarkən təqlidi səsləri daha tez və asanlıqla qavradığı üçün onları yamsılamağa başlayır.

Onomatopeya sözü iki yunan mənşəli sözün birləşməsi olub “*onoma*” – “*ad*” və “*poios*” – “*yaratmaq*” sözlərinin birləşməsi, daha dəqiq desək, “ad yaratma” deməkdir. Təqlidi səs simvolizmi dedikdə təbiətdə mövcud olan səslərin (suyun şırıltısı, dənizdə dalğaların səsi, ildırım, külək və s.) nitq səsləri vasitəsilə təqlid olunması başa düşülür. Bu zaman nitq səslərinin birliyi təbii ki, təbiət səsləri ilə bağlı olacaqdır. Beləcə, onomatopeya və onun ifadə etdiyi anlayış arasındakı əlaqə də metonimik xarakter daşıyır (57, s.236).

Təqlidi sözlər canlı və cansız təbiətin müxtəlif səslərini və hadisələrin obrazlı görünüşlərini əks etdirir, nitqə canlılıq, obrazlılıq, emosionallıq, əyanilik xüsusiyyətləri verir. Məhz buna görə də təqlidi sözlərdən danışıq dilində, bədii ədəbiyyatda, xüsusən də uşaq ədəbiyyatında sıx istifadə edilir. A.M. Peşkovski yazır ki, “səs təqlidi sözlərini də biz söz hesab etmirik”. Kuku, din-din (zəng) səslərini misal gətirərək, burada söz üçün səciyyəvi olan üzvlənməni, hissələrə bölünmə və mənanın olmamasını qeyd edir (14, s.93). Lakin səs təqlidində məna var və o məna məhz səslərlə verilir. Elə buna görə də təqlidi sözlərin mənası digər sözlərin mənasından fərqlənir. Səs təqlidləri məna kəsb edib, işarələyən səslərlə əsaslandırılıb sabitləşəndə söz olur, dil faktı olur. Bu da təqlidi sözlərin spesifik xüsusiyyətidir.

“*hum*” (1. *vızıldamaq*; 2. *mızıldamaq*), “*zip*” (1. *viyıldamaq*; 2. *bağlamaq*), “*buzz*” (*vızıldamaq*, *uğıldamaq*), “*purr*” (*mirıldamaq*, *xorıldamaq*) və s. kimi sözlər təbiət səslərini təqlid edir. Səslərin özlüyündə heç bir məna daşmadığını ifadə edən ümumi fikrə zidd olaraq bu sözlərin səs tərkibindən müəyyən mənada hər hansı bir anlam ortaya çıxır.

Təqlidi sözlərin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, bunlarla səs təsəvvürləri ifadə edilir. Düzdür, onların da köməkçi nitq hissələrində olduğu kimi morfoloji əlamətləri yoxdur. Lakin bu təqlidi sözləri dildən çıxarmağa əsas vermir. Təqlidi sözlər hiss,

emosiya, qıcıqlanma olmayıb, səs təsəvvürləridirlər. Səs təsəvvürləri təqlidi sözlərdə səs tərkibində sabitləşərək dilin daşıyıcısı olur, anlaşılıqlı və sabit mənalı olur. Təqlidi sözlər də başqa sözlər kimi artır, yeniləri yaranır, nitqin sintaktik konstruksiyaları üçün material olur.

Təqlidi səs simvolizminin iki növü fərqləndirilir:

1. Birbaşa səs simvolizmi (Direct onomatopoeia)

Bu səs təqlidinin ən asan növüdür. Bura təbiət səslərini birbaşa təqlid edən sözlər aiddir: *buzz* (vızıltı, vızıldama), *cuckoo* (quqquldama, ququ quşu), *bang* (gurultu, şappıltı), *splash* (sıçratmaq), *bubble* (qabarcıq, şırıltı), *snort* (fıxırmaq), *grunt* (xorultu), *grumble* (gurultu), *clank* (cingilti), *clink* (cinqıldatmaq) və s.

Təqlidi sözlərin bu növünə həm də exoizmlər deyilir, çünki təbiət səslərinin exoları nəticəsində yaranır.

2. Vasitəli səs simvolizmi (Indirect onomatopoeia)

Bu zaman nitq səsləri elə qruplaşır ki, təbiət səsləri nitq səslərinin təkrarı əsasında əks etdirilir:

And silken sad uncertain rustling of each purple curtain;

Və hər mərcan pərdənin ipək kimi qəribə xışıltısı.

Burada [s] səsinin təkrarı sanki, pərdənin xışıltısını əks etdirir.

Vasitəli onomatopeya bəzən elə sözlərin təkrarından düzəlir ki, həmin sözlər özləri təqlidi söz deyillər:

To the tintinnabulation that so musically wells

From the bells, bells, bells, bells,

Bells, bells, bells

From the jingling and the tinkling of the bells. (E.A.Po)

Bu şeir parçasında “*bells*” sözü əslində təqlidi söz deyil. Onun təkrarı isə vasitəli səs təqlidi simvolizmini əmələ gətirir.

Təqlidi sözlər formalarındakı fərqlərə baxmayaraq hər bir dildə mövcuddurlar. Məsələn, aşağıdakı misallara nəzər salmaq:

-Qədim yunan dilində [*koak-koak*] qurbağa səsini təqlid etmək üçün istifadə olunurdu.

- Alman dilində [*peng*] pistoletin səsidir.
- Holland və rus dilində [*gaf-gaf*] itin çıxartdığı səsdır.
- Rus dilində xoruzun banlaması - [*kukereku*].
- Çin dilində [*miao*] pişiyin səsidir.
- Hind dilində [*dhadak*] insan ürəyinin döyüntüsüdür.
- Azərbaycan dilində [*hav-hav*] itin səsidir.

Təqlidi səs simvolları mənə baxımından bir neçə kateqoriyaya ayrılır:

1) Mexaniki onomatopeya: müxtəlif növ avadanlıqların, maşınların və cihazların yaratdığı səslər: [*boing*], [*varoom*] *vroom*], [*whoosh*], [*swish*], [*swoosh*], [*zap*], [*zing*], [*zip*], and [*zoom*].

2) Hərəkət onomatopeyası: sürəti əks etdirmək üçün istifadə edilən sözlər. Bu qrupa adətən, [*s*] və ya [*z*] səsi ilə başlanan sözləri aid edirlər: [*cuckoo*], [*zip*];

3) Yemək hazırlayarkən və ya yeyərkən yaranan səslər: yemək bişirən zamanərzaqlar müxtəlif səslər əmələ gətirirlər (xırçılı və s.). İçki şüşəsini açdıqda isə fisilti səsi eşidilir. İngilis dilinə isə bu qrup sözlər sırasında [*crackle*], [*sizzle*], [*fizz*] və s. aiddir;

4) Musiqi onomatopeyası: adından göründüyü kimi bu tip təqlidi səs simvolları müxtəlif növ musiqi alətlərinin yaratdığı səsləri ifadə edirlər: [*ng*]: [*ting*], [*ding*], [*ring*], [*ping*], [*clang*], [*bong*], [*burring*], [*jingle*], və [*jangle*].

5) Heyvan səslərini əks etdirən onomatopeya – bu növə daxil olan təqlidi səs simvolları bu və ya digər heyvan səslərini əks etdirirlər. Bununla belə, həmin səs simvolları müxtəlif dillərdə tamamilə fərqli səslənməyə malikdirlər: [*gaf-gaf*], [*miaow*] (44, s.212-218).

Təqlidi sözlər haqqında maraqlı bir fakt da budur ki, təqlidi sözü başqa bir təqlidi sözün yerində işlətmək olmur. Məsələn, biz quş səsi olan *tweed-tweed* (*civilti*) əvəzinə *bleat* (*mələmə*) sözünü işlədə bilmərik. Çünki hər birinin özünün mənası var. Hətta elə vəziyyətlər olur ki, bu məqamlarda müstəqil mənalı sözlər deyil, məhz təqlidi sözlər köməyə çatır. Bəzi əsərlərdə qadının qapı döyməsini “*tiq-tiq*”, kişinin qapı döyməsini isə “*taq-taq*” kimi verilir. Bu da onunla izah edilir ki, təqlidi sözlərin mənası var və bu mənə məhz səslərlə ifadə olunub (14, s.97).

Aqlütinativ və ya sintetik dillərdə təqlidi sözlər asanlıqla dilə daxil ola bilirlər. Həmin dillərdə onomatopik söz yeni bir sözə çevrilərək asanlıqla qavranılır. Bəzi hallarda hər hansı bir yeni əşyaya verilən ad onun çıxartdığı səsə uyğun olaraq verilir. Məsələn, ingilis dilində çıxartdığı səsə müvafiq olaraq ilgəc [*zip*] və ya [*zipper*] (American English) adlanır. Bir sıra quşlar da bu qaydaya əsasən adlandırılır. Məsələn, [*chiffchaff*] (ötməquşu), [*cuckoo*] (ququ quşu) və s. Belə bir qayda bir sıra dillərdə daha geniş yayılmışdır. Buna misal olaraq maori dilini göstərə bilərik.

Təqlidi sözlər söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Semantik, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik üsulla söz yaradıcılığı təqlidi sözlərin sözyaratma imkanlarının geniş olmasını göstərir. Təqlidi sözlərdən çoxlu isimlər, fellər əmələ gəlir. Təqlidi sözlərdən yeni təqlidi sözlərin və başqa sözlərin yaradılmasında ekstralinqvistik təsirlərin də rolu böyükdür. Morfoloji yolla təqlidi sözlərdən çoxlu isimlər düzəlir: *qaqqıltı, viğiltı, cingiltı, cırlıtı, pıçiltı, fısilıtı, xışiltı, taqqıltı, şıriltı; cızza, horra, pıspısa, şillə; qıdıq, cırtıq, çəpik; qurtum, xortum, şırna, cızdaq, dımbız* və s.

Analitik yolla düzələn fellərin birinci tərəfi təqlidi söz ola bilər: *pırt olmaq, cırt eləmək, fu eləmək, xırç eləmək, nırç eləmək*. Bu cür fellərin sintetik forması da var: *partlamaq, cırtlamaq, quqquldamaq, viyıldamaq, nırçıldamaq* və s. (14, s.109-112).

Təqlidi səs simvolizmindən istifadə edən digər sahə də nəqliyyat reklamlarıdır.

Təqlidi səs simvollarının olduqca böyük təsir və əhəmiyyətə malik olduğu başqa bir sahə də ingilis dillilər arasında, xüsusilə də amerikalılar arasında olduqca populyarlıq qazanmış “Comiks” adlandırılan kiçik həcmli illyustrasiyalı jurnallardır. Bu tipli jurnallarda əksər hallarda fikirlər cümlələr şəklində ifadə edilmədiyindən, onlar hər bir şəkilə uyğun səslənmələr vasitəsilə əks etdirilir. Bu cür komikslər, hətta təqlidi sözlərin yaradılmasında da öz tövhələrini verməkdədirlər. Onlardan bir neçəsinə nəzər yetirək:

[Whaam] - 1963-cü ildə Roy Lichtenstein tərəfindən yazılan komikslərdə istifadə edilərək təyyarənin raketlə toqquşması zamanı yaranan səsi ifadə edir .

[THWIP] və **[SNIKT]** kimi təqlidi sözlər Marvel komiksləri tərəfindən yaradılmışlar. Bunlardan birincisi məşhur cizgi filmi və film qəhrəmanı Hörümçək adamın (Spider Man) tora yapışarkən, ikincisi isə digər qəhrəman Wolverinin caynaqlarının

yeriyə-yeriyə qaytarılarkən çıxan səslərdir. Bundan başqa Marvel [BAMPF] sözündən də istifadə edir (27, s.176).

Səs simvollarının bütün növləri arasında təqlidi səs simvolları daha geniş şəkildə istifadə olunur. Bu cür səs simvolları fərqli səslənməyə malik olsalar belə, demək olar ki, bütün dillərdə mövcuddur. Digər dil qrupları ilə müqayisədə təqlidi səs simvollarına flektiv dillərdə daha çox təsadüf edilir (26, s.67).

Azərbaycan ədəbiyyatında da təqlidi səs simvolları xüsusi yer tutur. Məsələn, S.Vurğunun “Muğan” poemasında (*car çəkir çarxların çaxnaşığı səsi, car çəkir, qışqırır nəhəng motorlar...*) və ya S.Rüstəmin “Çapayev” şeiri (*çınqıl daşlı çayları Çapayev çapa-çapa...*) kimi məşhur şeirlərimizdə də təqlidi səs simvolları ilə oxucular tez-tez rastlaşa bilər (19, s.110). Ədəbi əsərlərdə təqlidi sözlərdən istifadənin xüsusi rolu var. Belə ki, müəllif fikrini oxucuya daha təsirli çatdırmaq üçün müxtəlif yollardan istifadə edir. Bunlardan biri də təqlidi səs simvolizmidir. Hətta oxucu tam olaraq sözün mənasını bilmədikdə belə, təqlidi sözləri anlaya bilər.

Səs simvolizminin universallığı barəsində bir sıra dilçilər arasında mübahisəyə səbəb olan səbəblərdən biri də elə təqlidi səs simvollarının müxtəlif dillərdə fərqli səslənişidir. Bu ideyanın tərəfdarları qeyd edirlər ki, əgər səs simvolizmi fenomeni universal (bütün dillərə xas olan) olsa idi, onda müxtəlif dillərdə müəyyən təbiət və ya əşyaların çıxardığı səslər də eyni formada səslənməli idi (27, s.82). Daha doğrusu, it, pişik, canavar və s. kimi heyvanların çıxardığı səslər bütün dillərdə eyni cür səslənməli idi (26, s.90). Bu dilçilər bir amili nəzərdən qaçırlar. Dillərin fonetik tərkibinin müxtəlifliyi ilə yanaşı, insanın nitq aparatı da o dərəcədə mükəmməl inkişaf etməmişdir ki, təbiətdə olan bütün səsləri tam adekvat şəkildə əks etdirə bilsin. Ona görə də hər bir dil daşıyıcısı öz dilinin fonetik tərkibindəki fonemlərə uyğun tərzdə səsləri ifadə edir.

2.4. Sinestetik səs simvolizmi

Səs simvolizminin əsas sahələrindən biri də sinestetik səs simvolizmidir. İngilis dilində “synesthesia” və ya “synaesthesia” kimi işlənən bu termin mənşəyini yunan sözündən götürmüşdür və mənası “syn” – “ilə”, “aisthesis” – “hissiyyat” deməkdir. Sinezteziya nevrologiya ilə bağlı termin olub hər hansı bir hissi “cığırın” avtomatik

olaraq ikinci bir koqnitiv “cığıra” doğru istiqamətlənməsini nəzərdə tutur. Yəni, daha dəqiq desək, sinesteziya müxtəlif növlü ilkin persepsiyanın (eşitmə, görmə, toxunma hissi, qoxu bilmə və ya dad bilmə) onların malik olduğu intensivlik, emosional çalar və qiymətləndirmə əsasında assosiasiyaları kimi başa düşülməlidir. Ənənəvi linqvistika baxımından isə sinesteziya hər hansı bir referentə xas olan keyfiyyəti onunla oxşar əlamətlərə malik digər bir referentə köçürülməsi deməkdir. Məsələn, *mild cheese* (yumşaq pendir), *mild light* (zərif işıq), *mild voice* (yumşaq səs); *loud voice* (uca səs), *loud color* (cazibəli rəng), *rough food* (bərk yemək), *rough country* (cinayətkar ölkə), *rough sound* (kobud səs); *a rotten egg* (xarab yumurta), *a rotten apple* (xarab alma), *rotten weather* (pis hava), *he is a rotten driver* (o pis sürücüdür), *to feel rotten* (özünü xəstə hiss etmək) və s. (26, s.214).

Simvolların nitq səslərinin aid olduğu bütövlükdə müəyyən referentlə əlaqəsi olsa da qeyd olunduğu kimi, bəzi simvolların bu cür əlaqəsi dəqiq sübut oluna bilmir. Onlar ya sinesteziya, ya da ki referentlərin ilkin sinkretizminin və ya forma və məzmun arasındakı əlaqələrin nəticəsi olaraq meydana çıxıb bilərlər. Bu əlaqələri göstərmək üçün dilçilikdə sinesteziya terminindən istifadə edilir.

Sinesteziya sahəsində daha geniş tədqiqatlar 1880-ci illərdə F.Blək tərəfindən aparılmışdır. Sonralar bu sahəyə maraq artdığından, İngiltərə, Almaniya, Fransa və ABŞ-dan olan çoxsaylı alimlər sinesteziya ilə məşğul olmağa başladılar. Bununla belə, daxili subyektiv hisslərin doğurduğu anlayışları öyrənmək və qiymətləndirmək bir qədər çətinlik törətdiyindən, eləcə də amerikan psixologiyası və dilçiliyində “biheyviorizm” cərəyanının geniş vüsət alması (həmin cərəyan hər hansı daxili hiss və duyğuların ifadə edilməsini qəti sürətdə rədd edirdi) bu sahə üzrə tədqiqatları ötən əsrin 30-cu illərinə qədər ləngitdi.

Sinesteziya alim və dilçilərin diqqətini XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində cəlb etməyə başladı. Lakin, XX əsrin ortalarına doğru bu sahəyə maraq nədənsə azalmağa başladı və yalnız müasir dövrdə yenidən müzakirə obyektinə çevrilməyə başladı. Bu isə təbii idi. Belə ki, müasir tədqiqatçılar artıq çox yaxşı başa düşürdülər ki, hər hansı bir sahəni tədqiq edərkən onu digər elmlərdən təcrid edilmiş

halda deyil, əksinə, onlarla qarşılıqlı əlaqədə öyrənmək lazımdır. Dilçilik və psixologiyanın əlaqəsi isə bu sahədə danılmaz bir faktdır (32, s.65).

Ümumilikdə sinesteziyanın bir çox növləri mövcuddur. Bunlardan biri səs-rəng arasında sinesteziyadır. Bu növ sinesteziya dedikdə, ayrı-ayrı şəxslərin müəyyən rəngləri səslərlə əlaqələndirməsi başa düşülür. S.B.Kohen və onun həmkarları bu növ sinesteziyanın özünü də iki yerə bölürlər: 1) dar zolaq, 2) geniş zolaq (32, s.66-70).

Birinci qrup sinesteziyaya bəzən musiqi-rəng sinesteziyası da deyirlər. Bu zaman insanlar müəyyən musiqi notlarını qırmızı, sarı, qızılı və s. rənglərə bənzədirlər.

İkinci qrupda isə ətraf mühitdə olan müxtəlif səslər, məsələn, çalan saatın səsi və ya qapının bərkdən çırpılma səsi müəyyən vizual cisimlərlə əlaqələndirilir.

Say formalı sinesteziya. Say formaları dedikdə, insanların sayların formaları barəsində düşünərkən avtomatik olaraq sayların özləri barədə düşünmələrini əks etdirən əqli sxem başa düşülür. İlk dəfə bu tipli sxem F.Galton tərəfindən tərtib edilmişdir (38, s.132). Sonralar aparılan araşdırmalar bu halı da sinesteziyanın bir növü hesab edərək onu tədqiq etməyə başladılar. Belə güman olunur ki, say formaları beyində gedən çarpaz-aktivləşmə nəticəsində əmələ gəlir və beləcə, insan hər hansı bir rəqəmin forması və ya görünüşü haqqında düşündükdə, beyində avtomatik olaraq bu rəqəm barəsində düşünür və ya əksinə.

Şəxsləndirmə. Linqvistik şəxsləndirmə sinesteziyanın bir növüdür. Bu tip sinesteziyada ardıcıl birləşmələr, məsələn, sıra sayları, günlər, aylar və hərflər şəxsləndirilir, daha doğrusu, bu və ya digər bir şəxslə əlaqələndirilir. Sinesteziyanın bu növü 1980-ci illərdə Fluornoy, Kalkins tərəfindən xüsusi tədqiq edilsə də, müasir alimlər yalnız son dövrlərdə ona xüsusi diqqət ayırmağa başlayıblar (42, s.20-23). Say və həftənin günlərini müəyyən bir şəxslə bağlayan insanlardan fərqli olaraq, bəzən bu və ya digər bir əşya da hər hansı bir şəxslə əlaqələndirilə bilər. Bu tipli sinestetik ifadələri bəzi hallarda qeyri-sinestetik ifadələrdən ayırmaq bir qədər çətinlik törədir (42, s.22).

Dad sinesteziyası. Sinesteziyanın çox nadir forması olan bu növdə danışq dilində istifadə edilən müəyyən sözlər və ya fonemlər ağızda dad reseptorlarını oyadaraq müəyyən dad hissi yaradır. Tədqiqatçılar arasında C.Vard və C.Simmer sinesteziyanın bu növünü geniş tədqiq etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, bu tipli

sinestetik assosiasiyalar insanların erkən qidalanma vərdişləri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Məsələn, aparılan təcrübələr zamanı müəyyən olunmuşdur ki, iştirakçılardan biri heç zaman kofenin dadına baxmasa da, onu yetkinlik yaşına çatmış bir insanla əlaqələndirir.

Bu tipli sinesteziya nümunəsinə misal olaraq, [l], [n] və [s] fonemlərini göstərmək olar. Bu səslər təcrübə iştirakçılarından birində çəkilməmiş ətin dadını doğurur (8).

Sinesteziyanın bir forması da var ki, buna qrafem və ya rəng sinesteziyası deyilir. Bu hala hər hansı bir insanın müəyyən hərf və ya rəqəmi ona müvafiq bir rənglə əlaqələndirməsi nəzərdə tutulur. Dilçilikdə buna bənzər digər bir meyl də mövcuddur. Burada saylar, həftənin günləri və aylar müəyyən şəxsiyyətlə də əlaqələndirilə bilirlər (26, s.225-230).

Bəzən sinestetik səs simvolizmi metaforik xüsusiyyət və müəyyən referentə xas olan əlamətlərin oxşarlığına əsaslanaraq əmələ gələ bilər. Bədii ədəbiyyatda bir çox hallarda rast gəldiyimiz bir neçə ifadəyə nəzər yetirək: *the rose-garden – love* (qızılgül bağçası – sevgidir); *paradise-happiness* (cənnət xoşbəxtliyi), *the rising lotos- growth of spirit* (oyunu udma – ruh yüksəkliyidir), *night -mystery* (gecə sehri), *death/danger evil* (ölüm/təhlükə şeytani) və s.

Bir sıra hallarda isə “*loud shirt*” (cazibəli köynək), “*bitter wind*” (kəskin külək) kimi metaforaları da sinestetik sözlərə aid edilir. Əslində isə real sinestetik söz və ya ifadələr qeyri-iradi olaraq əmələ gəlirlər (26, s.224).

Bəzi hallarda fiziki persepsiyaların emosional və əqli fenomenlərə ötürülmə halları da mümkündür. Bu tipli sinesteziyaya misal olaraq *loose hair* (boş yığılmış saç), *loose behaviour* (sərbəst davranış), *strong man* (güclü adam), *strong criticism* (güclü tənqid), *an open house* (açıq ev), *open contempt* (açıq nifrət), *an open man* (səmimi adam), *to seize a hand* (əl tutmaq), *to seize an idea* (fikri anlamaq), *to seize power* (hakimiyyət ələ keçirmək) və s. kimi ifadələri göstərə bilərik.

Son zamanlarda aparılan bir sıra tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, içki və ya narkotik maddələrin təsiri altında olan insanlarda və ya müəyyən bir sarsıntı keçirmiş xəstələrdə, o cümlədən korluq və karlıq əlamətləri nəticəsində sinestetik söz

və ifadələr yaranır. Bu kimi hallar nəticəsində əmələ gələn sinesteziyaya digər halda təsadüfi sinesteziya da deyilir (26, s.226).

Təbii ki, bu tipli sinestetik sözlər insanların müəyyən hissi anlayışları bir-biri ilə əlaqələndirməsi nəticəsində meydana çıxır. Bunlara misal olaraq səslər-görüntü və ya toxunuş-əşitmə kimi anlayışların əlaqələndirilməsini göstərmək olar. Müəyyən edilmişdir ki, sinestetik vərdişlərə malik olan bir çox insanlar yaradıcılıq qabiliyyətlərini bu yolla asanlıqla nümayiş etdirə bilirlər.

Sinestetik səs simvolizmi ilə yanaşı daha bir səs simvolizmi sahəsi də var ki, buna da fonestetik səs simvolizmi deyilir. Oxşar səslənən və semantik quruluşca oxşar olan sözlər fonestetik səs simvolizminin əsasını təşkil edir. Bu zaman, hətta uzaq etimoloji əlaqəyə malik olan və ya etimoloji cəhətdən heç bir bağlılığı olmayan sözlər arasında belə münasibət və bənzərlik yarana bilər. Bu cür bənzərlik daha sonra bəzi oxşar məna elementlərinə malik sözlərdəki fonem zəncirinə ötürülür və beləliklə də, fonosemlər əmələ gəlir (44, s.128-134).

Fonosem terminini J.R.Firs yaratmış və bu terminin sosial-lingvistik inkişafı – fonetik vərdişi və müəyyən fonestetik formaların ifadə etdikləri mənaların əsasında durduğunu bildirirdi (45, s.186). J.R.Firs xüsusilə sözlərin başlanğıcında və sonunda gələn səsləri qeyd edirdi. Məsələn, sözün əvvəlində gələn [sl] birləşməsi german və baltikyanı-slavyan xalqlarının dilində əksərən mənfi çalarlı mənalar verir. Məsələn, [slack] (sallaq, ağrısız, qayğısız), [slobber] (səliqəsiz hərəkət etmək) mənalarını verir. Bu sözlərin müəyyən sosial kontekst daxilində işlənən subyektiv və ekspressiv funksiyası onların bu və ya digər mənfi mənada istifadə edilməsi imkanını verir. Müəyyən müddət keçdikdən sonra isə alınma sözlər və ya semantik dəyişikliklər nəticəsində həmin sözlər başqa dillərə daxil olur və oxşar mənalar verməyə başlayır. Misallara baxaq: [Slipshod] (boş ayaqqabılar və ya başmaq geymək), [sloppy] (etinasız), [slop] (palçıqlı yer), [slop] (boş geyimlər) və s.

Bununla belə, fonosemlər heç də hər bir halda mənfi mənalar ifadə etməyə də bilirlər. Məsələn, [fl] sözünü səs birləşməsi cəld hərəkətləri ifadə edir: [flicker] (parıldamaq, sayrışmaq), [flutter] (səyirmək, yanıb sönmək), [flare] (parıldamaq, şəfəq saçmaq).

Fonosemlər, adətən, eyni səs birləşməsinin müxtəlif sözlər tərkibində eyni və ya oxşar mənalar verməsi ilə xarakterizə olunurlar. Lakin bu qayda heç də bütün fonosemlərə aid deyil. Bu, *[glance]* (*nəzər*) sözündə daha çox nəzərə çarpır. Həmin sözün XVI əsrdə işlənən mənası “çəpinə baxmaq” demək idi. Lakin *[glide]* - *sürüşmək*, *[glove]* - *əlcək* kimi sözlərində, göründüyü kimi, belə bir mənə yoxdur. Beləliklə, **[gl]** səs birləşmələrinin ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdə aşağıdakı mənaları məlumdur:

İşıq, parıltı - *[gleam]*, *[glass]*, *[glow]*, *[glare]*, *[glimmer]*, *[glimpse]*, *[glaze]*, *[glint]*

Alatoran - *[gloming]*, *[gloom]*, *[gloom]* və s.

Hamar, sürüşkən - *[glabella]* (*qaşlar arasındakı hamar hissə*), *[glide]* və s.

Qılınc mənasında və döyüş ifadə edən sözlərlə - *[glave]*, *[gladiator]*,

Xoşbəxtlik, razılıq mənasında - *[glad]*, *[glance]* və s. (44, s.156).

Daha bir neçə misala baxaq:

[Ş] - cəld hərəkətləri ifadə edən sözlərdə simvolik mənə daşıyır. Məsələn: *[crash]* (*toqquşmaq*), *[brush]* (*fırçalamaq*), *[push]* (*itələmək*), *[flash]* (*parıldamaq, işıq saçmaq*), *[mash]* (*itələmək*), *[gash]* (*dərin yara vurmaq*), *[rush]* (*tələsmək, qaçmaq*)

[l] - qeyri-müəyyən və ya təkrar olunan hərəkəti, eləcə də, ölçü, quruluş ilə bağlı olan halları bildirir: *[chuckle]* (*istehza ilə gülmək, irişmək*), *[cuddle]* (*möhkəm qucaqlamaq, özünə sıxmaq*), *[doodle]* (*aldatmaq*), *[sniffle]* (*iyləmək, qoxulamaq*), *[nibble]* (*gəmirmək, çeynəmək*)

[p] - qəfil və ya ani hərəkətləri ifadə edir: *[tap]* (*yüngülcə taqqılatmaq*), *[rip]* (*cırmaq, sökmək*), *[gap]* (*deşik açmaq*), *[trip]* (*qısa səyahət etmək*), *[zip]* (*tələsmək, tələsik düymələmək*), *[skip]* (*sıçramaq, tullanmaq*).

Və belə düşünür ki, fonosemlər “toplanmış assosiasiyalar”dır. Fonestetik vərdiş tədricən formalaşır və fonosemlər morfem səviyyələrindən bir pillə aşağıda durur. Onlar müəyyən ekspressiv mənalar ifadə edilməsi məqsədi ilə işlədilir.

Fonestetik səs simvolizminə digər bir misal **[sn]** birləşməsinə göstərə bilərik. Bu birləşmə burunla bağlı sözlərdə özünü göstərir. Məsələn, *sneeze* (*asqırmaq*), *snore* (*xoruldamaq*).

XX əsrin 70-ci illərində Avropada da bu terminə diqqət yetirənlərin sayı çoxalmağa başlayır. Burada Peterfalvi və F.Corgensenin adlarını misal çəkmək olar.

Fonestetik səs simvolizmi sadə və mürəkkəb formalar olmaqla özünü aşağıdakı formalarda ifadə edir.

1. Alliterativ fonosemlər
2. Kombinasiyalı fonesteziya
3. Assonant, təkrar, feli kiçiltmələr (44, s.137).

Fonestetik simvolizm əksər hallarda bir sıra xüsusiləşmiş semantik kriteriyalar vasitəsilə səsə ifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu tip meyarlar bir çox tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif əlamət və keyfiyyətlər ifadə edən sifət qruplarına ayrılmışdır. Səs və ya səs birləşmələrinin müəyyən sifətlər formasında qruplaşdırılması bir çox hallarda subyektin onun dilində olan səslə bağlı şəxsi təəssüratlarına əsaslanır.

Məsələn, bir sıra alimlər [i] və [ɪ] səslərini kiçiklik ifadə edən qrupa aid etmişlər. Digərləri isə aktiv-passiv, nazik-qalın, yüngül-ağır və s. kimi keyfiyyətləri ifadə edən sifət qruplarını da bu baxımdan ayırd edirdilər. E.A.Sepir fonestetik səs simvolizmini ekspressiv simvolizmin və ya psixoloji baxımdan simvolizmin başlıca növü də adlandırmışdır (57,s.235).

O.Cespersen [i] foneminin xüsusiyyətlərinə sosial-lingvistik nöqtəyi-nəzərdən yanaşırdı, yəni onun üçün fonemin işləndiyi semantik və praqmatik şərait başlıca rol oynayır. O, burada dialektləri də misal gətirmişdi: Latın-minimus; Norveç dialekti-pirre (balaca); ABŞ jittern (50, s.234).

İngilis dilində, bir çox dillərlə müqayisədə daha çox leksemlər mövcuddur. İstər german, qədim skandinav, fransız, istərsə də latın və yunan dillərindən alınmış sözlər yekun olaraq eyni bir kökdən, daha doğrusu, hind-Avropa dilləri ailəsindən törəmişdir. Ən sadə sözlərdən tutmuş, ən bəlağətli və ifadəli sözlərə qədər bütün ingilis dili sözləri şübhəsiz, hind-Avropa dilləri ailəsinin modifikasiya olunmuş formalarıdır. Fonesteziya etimoloji xüsusiyyətdən daha çox fonetik bir anlayışdır. Bəzi dilçilər [top] və [tip] sözləri arasında qohumluq olub-olmamasına şübhə ilə yanaşır, hər hansı bir şəxsin psixoloji tərzdə onları uyğunlaşdırma biləcəyinə inanırlar. Fonestetik nöqtəyi-nəzərdən baxdıqda isə vacib olan lingvistik element dilin lüğət tərkibi deyil,

səs tərkibidir. Yuxarıda qeyd edilənlərə misal olaraq hind-Avropa dilləri ailəsindən törəmiş aşağıdakı sözləri göstərmək olar.

[*Impugn-attack*] (*hücum etmək*), [*challenge the integrity*]; [*Expunge-cancel*] (*təxirə salmaq*), [*remove*] (*aradan qaldırmaq*), [*obliterate pugilist*] (*pəhləvanı unutmaq*), [*pugilistic*] (*pəhləvan; boks*), [*pygmy-sharply painful*] (*kiçik, az kəskin ağrılı*), [*pignant*] (*dinsiz*), [*pointing*] (*1. eham, işarə; 2. göstəriş*); [*Pounce-claw*] (*cırmaqlamaq, caynaqlamaq*), [*seize smth.*] (*tutmaq, yapışmaq*).

[*Peuk*] sözündən ingilis dilində bir fonosem meydana çıxır ki, bu da sözün əvvəlində gələn [p]-dir. Bu fonosem [*pipe*], [*peep*], [*poof*], [*purr*], [*purl*] (*daşlar üzərindən sakit axan su səsi*), [*pop*], [*pash*] (*əzmək*), [*pater*] (*cəld danışmaq*), [*pittar*] (*çəyirtkə kimi kiçik səslər çıxarmaq*) və s. kimi sözlərdə özünü əks etdirir. Bu sözlər arasında [*pater*] [*peuk*] sözünə etimoloji deyil, fonestetik bağlılığın olduğunu göstərən gözəl bir misaldır (44, s.25).

Fonestetik səs simvolizmindən danışarkən fonosem və morfem arasındakı bəzi oxşar və fərqli cəhətlərə nəzər salmaq lazımdır. Məsələn, [*proto*] morfemi, özünəməxsus səs və mənalara malikdir. Fonosemin digər bir nümunəsi sayıla biləcək sözünü [gl] də həm səs, həm də mənə xarakteristikasını özündə birləşdirir. Məhz, bu xüsusiyyətinə görə bəzi dilçilər fonosemi morfem növlərindən biri hesab edirlər. Bununla belə, onlar arasında fərqli cəhətlər də vardır və onları nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

Dolaşılıq yaradan məsələ “morfem” sözünün özündədir. Yəni, morfem mənə ifadə etmək qabiliyyətinə malik ən kiçik dil vahidi hesab edildiyindən, onunla ən kiçik linqvistik işarələr sistemi başa düşülməlidir (44, s.57). Fonosem də minimal linqvistik işarədir.

Morfemin ifadə planı seqmentlərə - hissələrə ayrıla bilir. Fonosemlərdən fərqli olaraq, onlar sözün tərkibində müəyyən sintaktik rola malik olur, sözün müəyyən hissələrini dəyişə bilir və əksərən, sözün müəyyən bir hissəsinə əlavə edilə bilirlər. Fonosemlər isə, morfemlərdən fərqli olaraq, sözün istənilən hissəsinə əlavə edilir və heç bir sintaktik rol oynamır (44, s.62). Adətən lüğətlərdə birbaşa ifadə edilən morfemin semantik tərkibi fonosemlərin semantik tərkibinə nisbətən daha çox funksiya daşıyırlar, yuxarıda qeyd edilmiş [*proto*] - morfemi bütövlükdə erkənlik,

tezlik ifadə edirsə, tərkibində [gl] fonosemini daşıyan sözlərin yalnız bir hissəsi işıq və ya parlaqlıq ifadə edə bilirlər. Bu iki fenomen arasındakı fərqlərdən biri də odur ki, eyni bir morfemin bütün hissələri eyni etimoloji kökdən törəyir. Bu xüsusiyyət fonosemlərə aid edilmir. Sözün daxili tərkibinin öyrənilməsi ilə məşğul olan dilçilər üçün fonestetik səs simvolizminin araşdırılması xüsusi maraq kəsb edir. Tərkibinə fonosem daxil olmuş hər hansı bir söz özündə fərqli bir maddi hissə əks etdirir ki, bu da morfem deyil. Məsələn, [glow], [glimmer], [glare], [glirt] və s. kimi parlaqlıq ifadə edən sözləri hissələrə ayırısaq, [Gl+are], [Gl+ow], [Gl+immer], aydın görürük ki, fonosemə əlavə edilmiş hissələr, **-irt**, **-ow**, **-are** hər hansı bir mənə daşıyıcı xüsusiyyət ifadə etmir və beləliklə də, morfem deyildir (44, s.89-100). Fonosemlərə misal olaraq, iti hərəkətlər ifadə edən [sl] fonosemini [slide] (sürüşmək), [slick] (hamarlamaq, sığallamaq), [sled] (donquldanmaq, deyinmək) eləcə də ağız və ya burunla əlaqəli anlayışlar bildiren [sn] - [snarl] (donquldamaq, deyinmək), [snicker] (istehza ilə gülmək), [snack] (qəlyanaltı etmək) və s. göstərə bilərik.

Fonestetik səs simvolizmini qeyd edərkən fonosemlərin iki növ aspektini də vurğulamaq lazımdır. Bu aspektlər aşağıdakılardır:

1. Fonosemlərin bölgüsü. Dildə fonosemlərin işləndiyi sözlərin sırası və onların işlənmə həcmi statistik göstəricilərə nisbətən fərqlidir.

2. Motivasiya. Bəzən fonosemlərin nə üçün bu və ya digər formaya malik olmalarına şərait yaradan müəyyən səs-simvolik səbəblərin mövcud olmasını aydınlaşdırmaq mümkün olmur (44, s.97).

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, fonosemlər olduqca qədim tarixə malikdirlər. Bundan başqa fonosemlər bizlərin linqvistik gələcəyinə salınan bir nəzəriyyə olaraq da qəbul edilməlidirlər. Hazırki ingilis dili təbii ki, uzun illər sonra dəyişikliyə uğrayaraq başqa bir forma alacaqdır. Lakin bir vaxtlar mövcud olan və hal-hazırda da istifadə edilən fonosemlərin bir qismi bəşəriyyətin hələ sonrakı tarixində də insan dilində mövcud olacaqdır (44, s.45-50).

III FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS SİMVOLLARININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ TRANSFORMASIYA YOLLARI

3.1. İngilis dilində səs simvollarının Azərbaycan dilində tərcüməsi yolları

Tərcümə, geniş mənada insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Birinin anlamadığını ona anlatmaq üçün yeganə yol məsələyə onun bildiyi anlayışlar vasitəsilə açar axtarmaqdan ibarətdir. Elmi-ədəbi aləmdə tərcümə termini bir dildə danışanların və ya o dildə yazılmış əsərlərin başqa dilə çevrilməsini izah etmək üçün işlədilir.

Məlumdur ki, hər hansı bir mətnin və ya mətn parçasının tərcüməsi altı səviyyədə aparıla bilər. Bunlara aiddir:

1. Fonem səviyyəsi
2. Morfem səviyyəsi
3. Leksəm səviyyəsi (söz səviyyəsi)
4. Söyləm səviyyəsi (sintaqm səviyyəsi)
5. Cümlə səviyyəsi
6. Mətn səviyyəsi.

Bu səviyyələrin hər biri tərcümə prosesində tərcüməçinin müəyyən məqamlarda köməyinə çata bilər.

Tərcümə prosesi zamanı iki dildə olan mətndən bəhs olunur. Bunlardan biri orijinal mətn, digəri isə tərcümə mətnidir. Bir dildə olan mətnin, şəirin başqa bir dildə olan mətnlə dəyişməsindən tərcümə yaranmır. Deməli, tərcümə zamanı orijinal mətn tərcümə mətnində öz invariantını tamamlamalıdır. Bu zaman nəyin invariant olduğunu müəyyən etmək vacibdir. Bir mətnin başqa bir dilə çevrilməsi zamanı invariant kimi dil vahidləri olan söz, söz birləşmələri və cümlələr əsas rol oynayır. Müxtəlif dillərin arasında olan fərqlərdən biri də onların dil vahidlərinin formasına görə fərqlənməsidir. Lakin dil vahidlərinin məzmununa görə dillər bir-birinə uyğun gəlir.

Hər hansı bir tərcüməni etməzdən əvvəl tərcüməçi mətni hərtərəfli təhlil etməli və orijinalı tam və düzgün surətdə başa düşməlidir. Tərcümə zamanı orijinaldakı dil

vasitələri tərcümə mətninin dil vasitəsi ilə əvəzlənir və bu proses şüurlu surətdə həyata keçir. Orijinal mətni tərcümə edərkən tərcüməçi həm oxucu, həm də qəbul etdiyi informasiyanın ötürücüsüdür.

Səs simvollarının ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə yolları barəsində konkret qaydalar mövcud deyil, ona görə də müəyyən bir əsəri və ya mətn parçasını tərcümə edən hər hansı bir tərcüməçi ingilis dilindəki səs simvollarının dilimizdə qarşılığını axtararkən şəxsi təcrübə və qabiliyyətinə əsaslanmalıdır. Dillərarası və mədəniyyətlərarası ünsiyyət növü kimi tərcümənin əsasında ayrı-ayrı dil vahidlərinə müvafiq variantın tapılması və digər mədəniyyətdə, digər dildə orijinal mətni adekvat şəkildə əvəz edən mətnin yaradılması durur.

Bədii tərcümənin bir-birilə bağlı olan iki qolunun-poeziya və nəsr tərcüməsinin özünəməxsus çətinlikləri və fərqləri var. Nəsr əsərlərinin başqa dilə çevrilməsi prosesində tərcüməçi mütləq orijinal mətnin sintaktik özünəməxsusluğunu, obrazlar sistemini nəzərə almalıdır, doğma dildə onun qarşılığını tapmalıdır. Bununla yanaşı onun daxili ritmini də oxucuya çatdırmalıdır. Şeirlərdə obrazlılıq, emosianallıq, ritm, qafiyə müəyyən çətinliklər yaradır. Xüsusilə də əgər şeirdə səs simvolizminə aid nümunələr varsa, bu, tərcümə prosesini bir qədər də çətinləşdirir.

Ümumiyyətlə, bədii əsərlərin hər hansı başqa bir dilə tərcüməsi adi mətnlərdən çətinidir. Çünki bədii parçalarda müəllifin hiss-heyacanı, özünəməxsus ifadə formaları var. Əsərin ifadə gücünü saxlamaqla başqa dilə tərcümə etmək heç də asan deyil. Xüsusilə də, əgər əsərdə və ya şeir parçasında səs simvolizmi nümunələri varsa. Nəticədə tərcümə prosesində çətinliklər meydana çıxır.

Məsələn, hər hansı bir şeir parçasında rast gəlinmiş təqlidi səs simvollarını tərcümə etdikdə, tərcüməçi onun ya dilimizdəki ekvivalentini verəcək, ya da ki, başqa üsul seçməklə (digər bir söz, ifadə işlətməklə) mənəni genişləndirərək daha ifadəli tərzdə verəcəkdir.

<i>It is the hour when from the boughs</i>	<i>Alatoranlıqdır. Bülbül cəhcəhi</i>
<i>The nightingale's high note is heard;</i>	<i>Qafil ox tək uçub süzər budaqda.</i>
<i>It is the hour when lover's vows</i>	<i>Sevənlərin dil açan xoş vədləri,</i>
<i>Seem sweet in every whispered word</i>	<i>Ən son pıçiltıyla susar dodaqda.</i>

Göründüyü kimi, şeir parçasında həm qafiyə sözlərdə istifadə edilmişdir. [*Seem sweet in every whispered word*] bəndində C.Q.Bayron [w] səsini bir neçə sözdə təkrarlamaqla alliterasiya formalaşdırmışdır.

Bu şeiri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən təbii ki, hər bir tərcüməçi öz üslubundan çıxış edərək müxtəlif nəticələr əldə edəcəkdir. Lakin şeirin ingilis dilində malik olduğu və oxucuda oyatdığı təsir gücünü saxlamaq məqsədi ilə tərcüməçi əlindən gələni əsirgəməməlidir. Bu zaman o, Azərbaycan dilində müvafiq sözlər seçərək alliterasiyadan istifadə edə bilər, lakin qafiyələnməni də (həm qafiyə sözlərin misrada yerini dəyişməklə olsa belə) saxlamağa çalışmalıdır.

Tərcümənin adekvatlığını müəyyənləşdirən əsas üç aspekt vardır: 1) orijinal mətnə formal uyğunluq dərəcəsi; 2) tərcümə obyektinə olan əsərin hədəf dilin imkanlarına formal uyğunluq dərəcəsi; 3) mənə yükünün tərcümə edilən dilin daşıyıcıları tərəfindən qəbul edilmə dərəcəsi.

Tərcümə zamanı tərcüməçilər daha çox tərcümə olunan şeirdəki sözlərin ekvivalentini tapmağa çalışırlar. Ekvivalentlik orijinalda və tərcümədə tam və qismən üst-üstə düşən linqvistik və ekstra linqvistik amillərə işarə edir. Bununla bağlı bir nümunəyə baxaq. Azərbaycan dilində məşhur uşaq mahnısı olan “Cücələrim” mahnısını ekvivalentdən istifadə etməklə bu cür tərcümə etmək olar:

Cip, cip, cücələrim,

Cip-cip-cip-cip, cücələrim...

Chuck, chuck, Oh, my chickens,

Chuck, chuck, chuck, chuck, Oh, my chickens....

Burada işlənən “*cip-cip*” sözü səs simvolizmi hesab edilir. Çünki bu cücənin çıxardığı səsdür. Başqa sözlə desək, səs təqlidi nəticəsində yaranmış sözdür. Mahnının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı ekvivalent olaraq “*chuck*” sözündən istifadə edilmişdir. Çünki bu söz ingilis dilində səs simvolizmidir. Hər iki söz cücə səsini bildirsə də, dillərin fonetik quruluşundakı fərqlər tərcümə prosesində də fərqlərə gətirib çıxarır. Buna görə də hər hansı bir dilə tərcümə zamanı həmin dilin fonetik quruluşu nəzərə alınır.

Başqa bir misala - ingilis dilində olan “Jingle Bells” mahnısının Azərbaycan dilinə tərcüməsinə baxaq :

Jingle bells, jingle bells,

Jingle all the way....

Zıngrovlar cingildəyir, zıngrovlar cingildəyir,

Bütün yol boyu cingildəyir...

“Jingle” sözü ingilis dilində səs simvolizmidir. Təqlid nəticəsində yaranmışdır. Tərcümə zamanı Azərbaycan dilində onun eyni mənanı daşıyan ekvivalenti “cingildəmək” sözü istifadə edilir.

Bəzən tərcümə zamanı tərcüməçi ekvivalent əvəzinə başqa yoldan, yəni eyni fikri başqa dil vasitələri ilə ifadə etmək yolundan istifadə edir. Azərbaycan dilində olan bir bayatının ingilis dilində atalar sözündən istifadə etməklə qarşılığı verilir:

Əzizim Vətən yaxşı,

Geyməyə kətan yaxşı,

Qürbət yer cənnət olsa,

Ölməyə vətən yaxşı.

Bayatının tərcüməsini ingilis dilində aşağıdakı kimi vermək olar:

There is no place like home.

Ev kimi doğma yer yoxdur.

Və ya

East or west home is best.

Şərqdə də, qərbdə də ən yaxşı yer vətəndir.

Halbuki orijinalda ifadə olunan fikri saxlamaqla, qismən də olsa, qafiyə və ritmi də qorumaqla bu bayatını aşağıdakı kimi tərcümə etmək olar:

Oh, Motherland you be blessed,

Apart from you I always missed.

Should I lived in wonderful lands,

Let my deathbed be your breast. (Nümunələr Şəhla Nağıyevanın “Poeziya tərcüməsinin bəzi məsələləri” kitabından götürülüb).

Səs simvolizmi ilə bağlı başqa bir nümunəyə ingilis şairi Robert Frostun şeirində rast gəlirik:

*I shall be telling this with a sigh,
Somewhere ages and ages hence...*

Hardasa illər sonra,

Mən bunu köks ötürərək danışacağam...

(“Qarlı gecədə meşədə durmaq” şeirindən)

Burada [s] səsinin təkrarından istifadə edilmişdir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, səs simvollarının istifadəsində məqsəd oxucuda müəyyən fikrə emosional diqqət yönəldilməsidir. Bu səbəbdən də, tərcümə prosesində ən azından orijinal mətnə müəllifin nəzərdə tutduğu məqsədini çatdırma bilmək olduqca vacibdir.

İngilis dilində səs simvollarından müxtəlif sahələrdə məharətlə istifadə edilir. Bu da ilk növbədə səslərin insan şüurunda oyatdığı emosional və ekspressiv təsir ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Məsələn, ingilis tamaşalarından biri [*Little and Large*] adlandırılmışdır. Maraqlıdır nə üçün həmin tamaşaya [*Small and Big*] deyil, məhz [*Little and Large*] adı verilmişdir? Bunun yeganə cavabı odur ki, həmin adda istifadə edilmiş [l] səslərinin təkrarı tamaşaya baxmağa gələn istənilən şəxsin diqqətini ikinci ada nisbətən daha tez cəlb edə bilir.

Məlumdur ki, səs simvollarının ən çox rast gəlinəyi sahə poeziyadır. Təbii ki, hər bir dil öz təbii poetik formalarına malik olduğundan şeir tərcüməsi tərcüməçilərə müəyyən çətinliklər törədir. İngilis poeziyası da bir çox dünya poeziya nümunələri kimi müxtəlif növlərə ayrılır. Bu növlər ayrı-ayrı dövrlərdə daha üstün mövqeyə malik olmuşdur. Məsələn, məşhur ingilis şairi V.Şekspirin yaşayıb yaratdığı XVI əsr dünya ədəbiyyatında ingilis poeziyasının qızıl dövrü adlandırılmış və onun yazdığı hər biri 14 misralıq sonetlər həmin dövr poeziyası üçün xarakterik olmuşdur.

Poeziya nümunələrini effektiv tərzdə tərcümə etmək üçün tərcüməçilər hər şeydən əvvəl həm mənbə, həm də tərcümə olunan dilin poetik formaları ilə dərinlən tanış olan və bir qədər də şairlik qabiliyyətinə malik olan şəxslər olmalıdırlar.

R.Yakobson hesab edirdi ki, poeziyanın əsas məqsədi fonoloji xüsusiyyətin təkrarıdır. Poeziyanın əsaslandığı kök hər şeydən öncə oxucunun diqqətini səslərin ifadə etdiyi keyfiyyətdən törəyən təsvir və emosiyalara yönəltmək məqsədilə şairin istifadə etdiyi bir bacarıq, məharət hesab edilməlidir (37,s.49).

Alliterasiya, assonans və təqlidi səs simvolizmi kimi səs simvollarının tərcüməsinə toxunan Massud qeyd edir ki, elə bir dil yoxdur ki, mənbə dildə istifadə olunmuş səs tərkiblərini eyni qaydada ifadə edə bilsin. Bu da hər şeydən öncə dillər arasındakı fonetik müxtəlifliklə bağlıdır (36,s.156).

Məlumdur ki, samit səslərin, xüsusilə də sözlərin əvvəlində gələn samit səslərin təkrarlanması ilə yaranan səslənməni alliterasiya adlandırırlar. F.Veysəlli alliterasiyanın 2 növünü fərqləndirir: 1) misallararası (sətirlərarası) və ya bənd, beyt alliterasiyası (xarici alliterasiya); 2) sözarası və ya misra alliterasiyası (daxili alliterasiya). Birinciyə misal olaraq M.Şəhriyarın “Aman ayrılığ”ından [*Ağ göyərçin, ağ qanadın açarsan*], ikinciyə isə [*Su sənəyi suda sınar*] parçalarını göstərir. Alliterasiyaya başqa sözlə başlanğıc ritm də deyilir (20, s.78). İngilis dilində buna aşağıdakı misalı göstərmək olar.

Every side ,hills and plains pass like a pouring rain in a minute and colourful stations pass before my eyes in a twinkling eyes.

Hər tərəf, təpələr və düzənliklər sanki, şiddətli leysan yağışı kimi bir anda, rəngarəng vağzallar isə bir göz qırpımında gözlərimin önündən ötüb keçirlər.

Azərbaycan poeziyasında misranın sonundakı səslərin təkrarına isə qafiyə deyilir. İngilis dilində buna aşağıdakıları misal gətirmək olar.

We are very little creatures,

All of different voice and features...

(Biz çox kiçik məxluqlarıq,

hər birimizin müxtəlif səs tonu və xüsusiyyətləri var)

Səs simvolizminin tərcüməsi ilə qarşılaşan tərcüməçilər ilk növbədə həmin səs simvollarının orijinal mətnə hansı məqsədlə istifadə edildiyini aydınlaşdırmalıdır. Tərcümənin başlıca vəzifəsi mənbə dildə olan mümkün qədər çox informasiyanın tərcümə edilən dilə ötürülməsi olduğundan, zərurət yarandığı halda tərcüməçi səs simvollarını öz dilində olan müvafiq səs simvollarından istifadə etməklə ötürməlidir.

Əlbəttə ki, bu zaman tərcümə mətnində əldə edilmiş səs simvolları mənbə dildə yazılmış mətnin səs simvollarından fərqlənəcəkdir. Bu zaman ortaya çıxmış fonetik xüsusiyyətlərin itkisini tərcüməçi tərcümə ediləcək dildə eyni effekti verən müvafiq ekvivalentlər əsasında verməlidir. Bu isə adətən denotativ və konotativ məna baxımından nəzərə çarpan itkilərə səbəb olur.

İngilis dilində söz yaradıcılığı olduqca mühüm sahələrdən olub bir çox fərqli aspektlərə malikdir. Məlumdur ki, ingilis dili hər bir dil kimi sırf öz sözlərinə malik deyildir. Ancaq bu dil tarixi inkişaf xüsusiyyəti baxımından bir sıra digər xalqların dililə qarşılıqlı münasibətdə olmuş və həmin dillərdə istifadə edilən çoxsaylı sözlərlə öz lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

İngilis dilində sözyaratmanın müxtəlif formaları içərisində səs simvolizminin rolu danılmazdır. Burada müxtəlif formalı bir çox sözlər vardır ki, onlar da yeni mənalı sözlərin yaranmasında fəal iştirak etmişlər.

Səs simvolizminin növlərindən alliterasiya haqqında danışarkən qeyd etmişdik ki, bu növün istifadəsinə bir çox atalar sözlərində rast gəlmək mümkündür. İngilis dilində bu cür səs simvollarının istifadə edildiyi atalar sözlərinin Azərbaycan dilindəki ekvivalentlərində eyni səs simvolizmi işlənməsinə rast gəlməsək də, onların dilimizdə qarşılığı təbii ki, mövcuddur.

Qeyd edək ki, misal olaraq gətirdiyimiz atalar sözləri Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi Q.Q.Məmmədovun redaktəsi ilə L.Məhərrəmov və F.Abdullayeva tərəfindən tərtib edilmiş “Dama-Dama Göl Olar” adlı kitabdandır (16). Elə ilk olaraq kitabın adında səs simvolundan istifadə edildiyinin şahidi oluruq:

Many a little, makes a mickle.

[**m**] səsinin üç dəfə təkrarlanaraq deyilməsi cümləyə ritmik xarakter verir. Bundan başqa, [*little*] sözünün özünü də bir sıra dilçillər tərkibindəki [**i**] səsinin kiçiklik ifadə etməsi fikrinə əsasən səs simvolizminə malik sözlər sırasına aid edirlər.

*[All that **glitters** is not gold]*

Hər parıldayan qızıl olmaz.

Bu atalar sözü tam olaraq ekvivalent şəkildə Azərbaycan dilində istifadə edilir.

[A friend in need is a friend indeed]

Yaxşı dost yaman gündə tanınar.

[Don't trouble trouble until trouble troubles you]

İtin yadına bozbaş salma.

Və ya oğrunun yadına daş salma.

[Neck or nothing]

Öldü var, döndü yoxdur.

İngilis ədəbiyyatında alliterasiyaya çox tez-tez rast gəlinir.

For the sky and the sea, and the sea and the sky. (Rime of the Ancient Mariner by S.T. Coleridge)

Başqa bir nümunəyə baxaq:

To rob Peter to pay Paul (oğrudan oğruya halaldı)

[p] səsinin təkrarı alliterasiya yaradır.

Xüsusilə də, yanılmaclarda səs simvolizmini əmələ gətirən alliterasiyanı asanlıqla görmək olar. Misal olaraq ingilis dilində olan məşhur bir yanılmaca baxaq:

Peter Piper picked a peck of pickled peppers.

A peck of pickled peppers Piter Piper picked.

If Peter Piper picked a peck of pickled peppers,

How many pickled peppers Piter Piper picked.

Dünya ədəbiyyatında elə bir şair və ya yazıçıya rast gəlmək olmaz ki, onlar öz əsərlərində bu və ya digər dərəcədə simvolizmdən istifadə etməmiş olsun. Bunu etməklə onlar nəinki əsərlərini zənginləşdirərək ölməz sənət nümunələrinə çevirirlər, eyni zamanda oxucunun da diqqətini müəyyən bir epizoda və ya fikrə yönəltmək məqsədi güdürlər. Məşhur yazıçı E.Heminquey bunlara misal olaraq göstərilə bilər. E.Heminquey hər hansı bir anlayışı digər anlayışın yerində işlətməklə, simvolizm yaradır və oxucunun əsərlərindəki baş qəhrəmanın daxili hiss və həyəcanını daha dərindən dərk etməsinə imkan yaradır.

The hills across the valley of the Ebro were long and white. On this side there was no shade and no trees...

Ebro vadisi boyunca uzanan təpələr bəm-bəyaz və sonsuz idi. Təpəliklərin bu hissəsində canlı aləmdən əsər-əlamət yox idi.

Belə nümunələrə Azərbaycan ədəbiyyatında da çox rast gəlinir. Son zamanların ən çox oxunan əsərlərindən olan “Əli və Nino” əsərindən bir neçə nümunəyə baxaq:

Walls and chairs are covered in red velvet, boxes are hold aloft by gilt plaster-of-Paris gods...

Divar və stullar qırmızı məxmər ilə örtülüb, lojalar isə Paris gipsindən hazırlanmış parıldayan tanrı heykəlləri üzərində ucalırlar.

Bu parçada verilən “gilt” sözü fonestetik səs simvolizminə misaldır.

He drew his dagger. His feet moved in the fiery rythm of the Caucasian Mountain Dance. The blade glittered in his hand.

O, xəncərini sıyırdı. Onun ayaqları Qafqaz dağlı rəqsinin sərt ritmləri ilə tərpəndi. Xəncərin tiyəsi onun əlində parladı.

Tərcümədən görüldüyü kimi “glitter” sözü fonestetik səs simvolizmi olaraq Azərbaycan dilinə “parıldamaq” feli vasitəsi ilə tərcümə olunub.

Azərbaycan orta əsr poeziyasında şairlər alliterasiyadan xüsusi məharətlə yararlanmışlar:

Dəhənin dərdimə dərman dedilər, cananım,

Bildilər dərdimi, yoxdur, dedilər dərmanın. (Füzuli)

Dinəndə yandı dilim, dinməyəndə dil yandı,

Nə sirri gizlədə bildim, nə aşkar etdim. (Laədri)

Birinci beytdə [d] səsinin təkrar edilməsi dərdin nə qədər çox olmasını göstərir. İkinci bənddəki [d] səsinin alliterasiyası yangının çoxluğuna diqqəti cəlb edir.

Səs simvolizminin tərcüməsini dair daha bir nümunə kimi amerikan şairi E.A.Ponun “the bells” (Zənglər) şeirini göstərə bilərik. Şeir dörd bənddən ibarət olub səs simvolizmi ilə zəngindir:

Hear the sledges with the bells – Silver bells!

Hear the mellow wedding bells – Golden bells!

Hear the loud alarum bells – Brazen bells!

Hear the tolling of the bells – Iron bells!

E.A.Podan alliterasiyaya aid başqa bir nümunə:

Deep into that darkness peering,

*Long I stood here wondering,
Fearing, daubing, dreaming dreams
No mortal ever dared to dream before.*

(Dərin qaranlığa baxaraq, uzun müddətdir ki, mən maraqlı, qorxu, şübhə içində dayanmışam; Əvvəllər heç bir cəsədin xeyal etməyə cürət etmədiyi xeyalları qururam)

Bu şeirin hər bir bəndinin özünün tonallığı var: *Kirşənin gümüş zingrovları (zəngləri) çalınır, şənlikdir; qızıl zənglər çalınır, toydur; dəmir zənglər çalınır, zənglər haray salır, nəsə təhlükə var; sonar isə bürünc zənglər çalınır, matəmdir, kimsə dünyasını dəyişib.* Şeir simvolik olaraq insan həyatını əks etdirir. İnsanın dünyaya gəlişi, məhəbbəti, faciəsi və ölümü. Şeir başdan-başa səslərin təkrarı üzərində qurulmuşdur.

Dillər tarixi inkişaf və quruluş baxımından müxtəlif olsalar belə, bu dillərin ədəbi nümunələrində səslərin işlənmə səviyyəsində bir-birinə bənzər paralellərdən istifadə olunur. Hətta poeziyadan kənarında belə səslər kifayət qədər fərqli sivilizasiyalarda oxşar assosiasiyalar yaradır, çünki insanlar oxşar davranışlara və nitq səslərinə malikdirlər.

Bununla belə, şərq dillərinə, eləcə də şərq dillərindən müəyyən mətnlərin tərcüməsi bir qədər çətinlik törədir, belə ki, bu dillər əksər hallarda tonal xarakterlidirlər. Hətta Avropa dilləri arasında elələri vardır ki, müəyyən səslərin bir dildən digərinə ötürülməsində problemlər ortaya çıxa bilər.

Məsələn, roman dil qrupuna aid olan dillər açıq saitlərə malik olduqları halda, german dilləri xüsusi vurğulu sözlərdən ibarətdir və daha çox samit səs birləşmələrindən istifadə olunur. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, tərcümə zamanı əsas olan cəhətlərdən biri ümumilikdə səs deyil, onun bu və ya digər şeirdə hansı üsulla istifadəsidir.

Səs simvolizmindən danışarkən uzun müddət alliterasiya, onomatopeya, assonans, ritm, qafiyə kimi terminlərdən istifadə edilmişdir. Hətta, tarixdə dərin izlər buraxmış Homer, Vergili, Rumi, Nizami, Füzuli, Nəsimi, Du-Fu, V.Şekspir, J.J.Rasin və başqa şairlər səslərdən məharətlə istifadə edirdilər.

*Beauty's effect with beauty were breft (W.Shakespeare)
(Gözəlin gözəllik təsiri çatışmırdı)*

Borne on the bier with white and bristly beard (W.Shakespeare)

(tabutda ağ və cod saqqal ilə daşınmaq)

[b] səsinin təkrarı səs simvolizmi yaradır.

Bu sahədə diqqəti cəlb edən əsas faktorlardan biri də ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin səs simvolizmindən istifadə üsullarıdır. Məsələn, C.Q.Bayron daha çox qrafik üsullardan istifadə etməklə səs simvolizmi yaratmasına çalışdığı halda, Kits müəyyən dolaşq mənalara əmələ gətirən səslərə diqqət yetirirdi (19, s.57).

Səs simvolizmindən istifadə edərkən onun oxucuda yaratdığı təsir də əhəmiyyətlidir. Müəyyən səs simvollarından ifrat dərəcədə istifadə edilməsi oxucuda süni təsir yarada bilər. Bəzən Lilli, A.E.Po kimi yazıçılar bu üsuldən nisbətən çox istifadə edirdilər. Bununla belə, hər bir yazıçı və ya şair bu və ya digər dərəcədə səs simvollarından istifadə etməyə meyillidir. Bu yolla o, arzu etdiyi istənilən fikrə oxucunun diqqətini avtomatik olaraq yönəldə bilər.

Aşağıdakı misallar bu deyilənləri bir daha təsdiq edir:

Once upon a midnight dreary while I pondered weak and weary. (Edgar Allan Poe, The Ravens)

(Bir dəfə darıxdırıcı gecə yarısında mən zəif və yorğun gəzərkən)

Burada [p] və [w] səslərinin alliterasiya yaratdığına şahidi oluruq.

Həmin şeirdən başqa bir nümunə:

And the only word there spoken was the whispered word, "Lenore?"

(və yeganə deyilən söz pıçıldatılan söz oldu, "Lenor?")

Şeirin bu misrasında səs simvolizminin iki yolla verildiyini görə bilərik. Onlardan biri səs təqlidi nəticəsində yaranmış "whisper" sözüdür ki, tərcümə zamanı onun Azərbaycan dilindəki qarşılığından "pıçıldamaq" sözündən istifadə edilir. Digər isə səs simvolizminin vasitəli növünü yaradan alliterasiyadır. Burada bu [w] səsinin təkrarı ilə həyata keçib.

In sunshine and in shadow,

Had journeyed long.

(gündə və kölgədə uzunmüddət səyahət etdim.)

E.A.Ponun digər bir şeiri “Eldorado” şeirindən götürülmüş bu parçada [ʃ] səsinin təkrarı vasitəsilə səs simvolizminin yaradıldığını görürük.

The bird's leap upward to flight towards the heart

(quş yuxarıya sıçrayaraq qəlblərə doğru yol aldı)

[d], [t], [p] səsləri təkrarən istifadə edilərək xüsusi vurğu təsiri yaradır)

One short sleep past, we wake eternally,

And death shall be no more; death, thou shalt die.

(bir qısa yuxu keçir, biz əbədi oyanırıq,

Və ölüm daha olmayacaq; ölüm, sən öləcəksən)

[d], [w] səslərinin təkrarı oxucunun diqqətini ölümün qısa olmasına çəkir.

When I see birches bend from left and right,

I like some boy's been swinging them.

(mən soldan və sağdan tozağaclarının əyildiyini görəndə

Bir neçə oğlanın onları yellətməsini xoşlayıram)

Robert Frost **[b]** səsinin təkrarı ilə diqqəti gəncliyə yönətmək istəyir.

Beləliklə verilən bütün nümunələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, səs simvolizminin verildiyi bədii əsərləri tərcümə etmək o qədər də asan iş deyil. Bunun üçün həm ingilis, həm də Azərbaycan dilini mükəmməl bilmək lazımdır. Səs simvolizmi bədii əsərlərdə, xüsusilə də poeziyada müxtəlif yollarla verilir. Bunlardan ikisi daha çox rast gəlinir: birbaşa səs təqlidi sözlərindən istifadə etmək və ya samit səslərin alliterasiyası.

Beləliklə, səs simvolizminin real dildə işlənməsilə bağlı apardığımız araşdırmalar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir deyək ki, səs simvolizmi dilin fəaliyyətində hədsiz dərəcədə əhəmiyyətli rola malikdir. O, sözlərin forma və mənasının dəyişməsinə təsir edərək onun ekspressiv ifadə qabiliyyətini gücləndirir. Söz ustadları da, təbii ki, dilin belə bir ekspressiv xüsusiyyətinə biganə qala bilməzdilər. Çünki ifadə olunmuş fikrin oxucuya dolğun şəkildə çatdırılmasında səs simvollarının xüsusi rolu var. Eyni zamanda obrazlı şəkildə fikri ifadə etməklə oxucunun daha yaxşı anlamasını təmin edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, səs simvolizmindən nəsr ədəbiyyatında istifadə edilməsi cəhdləri olsa belə, onun poeziyada ifadə imkanları daha qüvvətli və təsirlidir.

NƏTİCƏ

Səs simvolizmi haqqında apardığımız tədqiqatların elmi nəticəsini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Məlum olur ki, mübahisəli bir fenomen olan səs simvolizmi haqqında erkən fikirlərin kökü hələ Platonun “Kratil” əsərindəki dialoqa söykənmişdir. Bəzi düşüncələrə görə hər bir şeyin təbiətdən gələn uyğun adı vardır. Ad insanların ya təbiətdən, ya da qarşılıqlı razılığı əsasında hər hansı şəxsi və ya əşyanı adlandırmaq üçün istifadə etdikləri səslərdən ibarətdir. Beləliklə, səs simvolizmi fenomeninin tədqiqi uzunmüddətli tarixi bir yol keçmiş, günümüzdə də ən aktual araşdırma obyektlərindən biri kimi qalır.

2. Bəzi dilçilər F.de Sössürün fikrini əsas götürərək belə hesab edirlər ki, səslər ayrı-ayrılıqda heç bir məna ifadə etmək qabiliyyətinə malik deyillər, lakin yalnız müəyyən bir sözün tərkibinə daxil olanda onlar bu və ya digər assosiasiyalar əmələ gətirməklə hər hansı bir mənaya malik ola bilirlər. Elə buna görə də səslərin bu xüsusiyyətini səs simvolizmi adlandırmışlar.

Səs simvolizminə malik olan sözlər yalnız müasir dil daşıyıcıları tərəfindən belə hesab olunan sözlər deyil. Səs simvolizmi dedikdə, eyni zamanda bir vaxtlar bu cür xüsusiyyətlərə malik olmuş, lakin sonradan dilin inkişafı prosesi ilə əlaqədar olaraq həmin xüsusiyyətini itirmiş sözlər də nəzərdə tutulur. Bu tip sözlərdəki səs simvolizmi xüsusiyyətlərini fonosemantik təhlil nəticəsində ortaya çıxartmaq mümkündür.

Səslərin müəyyən bir məna ifadə etmək qabiliyyəti bir sıra səbəblərdən asılıdır. Burada başlıca faktorlardan biri, bu və ya digər səsə işləndiyi sözlərdir. Bundan başqa, müəyyən referentlərin səsləniş tərzini və bu səslərin sözlərdə əks olunması da təsiredici faktorlar sırasındadır (Məsələn, Azərbaycan dilində - *[daqıldamaq]*, *[dippıldamaq]*, rus dilində - *[кукушка]*, *[хрюкать]*, *[хохомать]*, ingilis dilində *[glare]*, *[glitter]* və s.). Burada həm səslərin fiziki, həm də artikulyator xüsusiyyətləri əsas rol oynayır.

3. Dünya dilləri tərkibində mövcud olan dillərin lüğət tərkibinin hamısı olmasa da, bir qismi ifadə etdiyi anlayışlarla bağlıdır. B da həmin sözləri digər sözlərdən fərqləndirən əsas cəhətdir.

4. Müasir dillərdə səs simvolizmi statistik xarakter daşıyır və onun iki başlıca növünü fərqləndirirlər: 1) subyektiv, 2) obyektiv.

Subyektiv səs simvolizmi dedikdə, insan psixikasında söz və onun ifadə etdiyi anlayış arasında müəyyən bir bağlılıq yaradılması nəzərdə tutulur.

Obyektiv səs simvolizmi isə səs və sözlərin mənası arasındakı əlaqəni nəzərdə tutur.

5. Səs simvolizmi anlayışı universal xarakter daşıyır. Müəyyən səs birləşmələri müxtəlif dillərin daşıyıcılarına eyni tərzdə təsir edir və oxşar assosiasiyalar əmələ gətirir. Lakin bu məsələ hələ də dilçilər arasında mübahisə predmeti olaraq qalır.

6. Səs simvolizminin maddi əsası kimi səs dalğalarının interferensiyası qəbul edilməlidir. Belə ki, məhz həmin səs dalğalarının bir-birinə təsiri nəticəsində insan beynində müəyyən fərqli effekt formalaşır.

7. Səs simvolizmi vahidi kimi suprafonemlər, yəni iki və daha artıq səs birləşməsini götürmək lazımdır.

8. Dil yarandığı gündən etibarən simvolik xarakter daşıyır. Suprafonemlər ibtidai insanların dilində istifadə edilən və müəyyən məna ifadə edən sözlər rolunu oynayırlar.

9. Təcrübə zamanı seçilmiş suprafonemlər hər bir ayrı dil daxilində spesifik xarakter daşıyır. Bəzən qohum dillər arasında bənzər suprafonemlərə rast gəlmək mümkündür və onlar bu və ya digər dərəcədə oxşar keyfiyyətlər ifadə edirlər.

10. Səs tərkiblərinin əmələ gətirdiyi assosiasiyalar mürəkkəb xarakterli olub, insan qavrayışının spesifik təbiəti ilə xarakterizə edilir.

11. Səs simvolizmi əslində mürəkkəb bir fonemdir. Belə ki, onun tərkibinə daxil olan səslər əmələ gəlmə xüsusiyyətlərinə görə və işlənmə sahələrinə görə müəyyən dərəcədə bir-birindən fərqlənirlər.

12. Səs simvolizmi bir sıra elmlərlə, xüsusilə də, psixolinqvistikla ilə birbaşa əlaqəlidir. Məlum olduğu kimi psixolinqvistlər üçün “niyə” sualı əsas olduğundan bu sahədə paralel araşdırmalar aparan alimlər sözlərin nə üçün yox, nədən yarandığına diqqət yetirməyin vacibliyini qeyd edirlər. Məsələn, son dövrün psixolinqvistik səpkidə aparılan tədqiqatlarında qeyd edilir ki, məna birbaşa olaraq sözlərin səslənməsindən yaranmışdır ki, bu da insanın dildə olan təbii hisslərinə köklənir.

13. Səs simvollarının müxtəlif dillərdə işlənmə dərəcəsi fərqlidir, iltisqi və aqlütinativ dillərlə müqayisədə, kök dillərdə bu qrup sözlər xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə daha geniş istifadə dairəsinə malikdirlər. Bu səbəbdən ingilis və hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə koreya və yapon dilləri səs simvolizmi ilə daha zəngindir.

14. Səs simvolizmi müasir həyatın bir çox sahələrində özünü aydın şəkildə biruzə verir. Belə ki, ədəbiyyatda, xüsusilə də poeziyada, natiqliq sənətində, reklam biznesində, yeni əşyalara adların verilməsində səs simvolizmindən geniş istifadə edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Tərcümə haqda bəzi düşüncələr. Xəzər Xəbər, 1998, №56, s.9.
2. Abdullayeva F. Tərcüməçinin kompüterdən istifadə imkanları. ADU, Elmi Xəbərlər, Bakı, 2004, s.14-16.
3. Abdullayeva F. Səs təqlidi sözlərinin üslubi imkanları. Məqalələr toplusu-1, Bakı, 1997, s.4-11.
4. Abdullayeva F. Why are children's songs so pleasant to both teachers and young learners. "Məqalələr toplusu" №2, Bakı, 1998, s.9-10.
5. Adilov M. Təqlidi sözlər. Azərbaycan SSR EA xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. Bakı, 1961, 53-62s.
6. Adilov M. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. ADU, Bakı, 1979, 93s.
7. Adilov M. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər haqqında bəzi qeydlər. "Azərbaycan dilçiliyi məsələləri" məcmuəsi, Bakı, 1967, s.16-25.
8. Ağayev Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində səs təqlidi sözlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Avtoreferat. Bakı, BDU, 2000, 22s.
9. Babayev S. Tərcümənin fonosemantik aspektinə dair. ADU, Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın materialları, 14-15 aprel. Bakı, 2005, s.82-83.
10. Əliyeva M.T. Səs simvolizminin transformasiya yolları. Bakı, Avtoreferat (namizədlik dissertasiyası), 2007, 22s.
11. Əmirbeyov İ. Səs təqlidi sözlərin bəzi semantik xüsusiyyətləri. "Filologiya məsələləri" 6-cı buraxılış. Bakı, 1996, 47-48s.
12. Əmirbeyov İ. Səs təqlidi sözlərdə kəmiyyət göstəriciləri. Məqalələr toplusu. Azərb.Respublikası Təhsil Nazirliyi. ADDİ. 1998, s.26-29.
13. Əmirbeyov İ. Səs təqlidi sözlərinin əmələ gəlməsində imitasiyanın rolu. "Tədqiqlər" Bakı, "Elm" nəşriyyatı. 1998, s.131-137.
14. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı, Çarşıoğlu, 1999, s.91-113.

15. Xomski N. Dil və təfəkkür. İngiliscədən tərcüməsi prof. A.Məmmədovun redaktəsi prof. F.Veysəllindir. Bakı, BSU: Mütərcim, 2006, 151s.
16. Məmmədov L., Abdullayeva F. Dama-dama göl olar. Bakı, 2001.
17. Nağıyeva Ş. Poeziya tərcüməsinin bəzi məsələləri. Bakı, 2011, 208s.
18. Rəhimov İ., Nağıyev V. İkitərəfli tərcümə. Bakı: Azərneşr, 1972, 88s.
19. Tərcümə sənəti, Məqalələr məcmuəsi, Bakı, Elm, 1990, 344s.
20. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica I, Bakı, 2005, 305s.
21. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica II, Bakı, 2008, 307s.
22. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013, s.27-30.
23. Yusifov M. Azərbaycan dilinin fonetikasının əsasları. Elm və təhsil. Bakı, 2012, s.4-5.
24. Zeynalov F., Heybətov Q. Elmi ədəbiyyatların tərcüməsində terminlərin adekvat ekvivalentliyinə dair. N.S.Trubetskoyun "Fonologiyanın əsasları" əsərinin tərcüməsi əsasında ADU, Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın materialları: 14-15 aprel. Bakı, 2005, s.137-142.

Rus dilində

25. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М-Л., 1959, 25с.
26. Воронин С.В. Основы фоносемантики. Л., 2009, 248с.
27. Воронин С.В. Фоносемантические идеи и зарубежном языкознании. Л., 1990, 256с.
28. Газов-Гинзбург А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? М., 1965, 184 с.
29. Журавлев А.П. Результаты экспериментальных исследований на материале звуко символических слов русского языка. Знание сила, №2, 1972, с.56-60.
30. Левицкий В.В. К проблеме звуко-символизма/психологические и психолингвистические проблемы владения и овладения языком. М., 1969, 132с.

31. Левицкий В.В. Семантика и фоносемантика. Черновцы, 1973, 215с.
32. Лебедев Л.М. Референциальные критерии в типологии высказываний. Вопросы языкознания, №6, 1991, с.60-74.
33. Пещковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 1956, 168с.
34. Реформатский Р.В. Введение в языкознание. 1970, 467с.
35. Спиркин А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления, Мышление и язык. М., 1957, с.87-98.
36. Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики: на материале онтогенеза речи. М., 1972, 214с.
37. Якобсон Р.О. О лингвистических аспектах перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. М., 1978, с.24-56.

Ingilis dilinda

38. Allpoer G.W. Phonetic symbol in Hungarian words. Harvard University. 1935, 196p.
39. Bently M., Varon E. An accessory study of phonetic symbolism. Ame. J.Psychol. 1959, 247p.
40. Brown R., Nuttal R. Methods in phonetic symbol. Experiments. // J. abnorm.soc.Psychol., 1959, 59p.
41. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax, Cambridge, 1965, 282p.
42. Crystal. English Today (11/2), 1995, p.8-12.
43. Cutler et al. Journal of Linguistics, 1994, p.471-482.
44. Ervin-Tripp S.M., Slobodin D.Ī. Psycholinguistics, Annual review of Psychology, vol.17, 1966, 267p.
45. Firth J.R. Papers in Linguistics, 1951, 312p.
46. Feist J. Sound symbolism in English. Journal of pragmatics. vol.45, 2013, p.104-118.
47. Hymes D. Phonological aspects of style: some English sonnets. In Thomas Sebeok (ed.) Style in Language. Cambridge, MA: MIT Press, 1960, 312p.

48. Hinton L.J., Nicols and J.J.Ohala. Sound symbolism. Cambridge University Press. 1994, p.1-5.
49. Jakobson R., Waugh, Linda R. The sound shape of language. 2002, 117p.
50. Jespersen O. Sound symbolism. Chapter XX in Language: Its Nature, Development, and Origin. London: Allen and Unwin, 1929, p.396-411.
51. Language in the world. Sound symbolism, 1999, p.174-175
52. Magnus M.The Gods of words. Independent publishing. 2010, 146p.
53. Magnus M. The influence of phonesthesia on the English language. 1997, 150p.
54. Miron M.S. A Class-linguistic investigation of phonetic symbol. J.abnorm.soc.Psycol. 1961, p.37-47.
55. Newman S.S. Further experiments in phonetic symbol. Amer. J.Psycol., 45, 1933, p.56-70.
56. Plato. Cratylus. Aeterna press. 2015.
57. Sapir E.A. A study in phonetic symbolism. J. Exper Psychol 12, 1929, p.225-239.
58. Simpson J.M. A First Course in Linguistics. Edinburgh. 1979, 314p.
59. Svantesson J.O. The role of word sound in meaning .2017, p.2-5.
60. Taylor I. An antonomy of words used in a word-matching phonetic symbol. Experiments / J.general.Psycho.vol.76,1967,p.231-239.
61. W.fon Humboldt. On Language: On the diversity of human language consruction and its influence on the mental development of the human species. Cambridge university press. 1999, p.65-80.

İnternet resurslari

62. <http://www.researchgate.net>.
63. <http://www.ling.gu.se>.
64. <http://www.nc.bi.nlm.nih.gov>.
65. <http://mindmodeling.org>.